

**МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ
«ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУЦАНД
БА НОМИ АКАДЕМИК БОБОҶОН ҒАФУРОВ»**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 811.222.8'28 (81.2 Т) С – 33

САФАРЗОДА МУЛЛООХУН БУРҲОНИЙ

**ИРТИБОТИ ЗАБОНИ «НАФАҲОТ-УЛ-УНС»-И АБДУРРАҲМОНИ
ҶОМӢ БО ҒӢИШӢОИ МУОСИРИ ТОЧИКӢ (лаҳҷаи Мастҷоҳ ва
ғӢишӢои ҷанубӣ)**

АВТОРЕФЕРАТИ

**диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD) –
доктор аз рӯи ихтисоси 6D020500 – Филология (6D020502) – Забони
тоҷикӣ)**

ХУЦАНД – 2025

Диссертатсия дар кафедраи забони тоҷикии Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» анҷом дода шудааст.

- Роҳбари илмӣ:** **Ваҳҳобов Толиб** – доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров».
- Муқарризони расмӣ:** **Гадоев Нурхон** – доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни;
- Юсуфов Абдулло Исмоилович** – номзоди илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забони тоҷикии Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абӯали ибни Сино».
- Муассисаи пешбар:** Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода».

Ҳимояи диссертатсия 30-юми сентябри соли 2025-ум, соати «13:30» дар маҷлиси Шурои диссертатсионӣ 6D.KOA-067-и назди Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21; [Тел.:\(+992\)98.521.00.06](tel:+992985210006)) баргузор мегардад.

Бо матни диссертатсия ва автореферати он дар китобхонаи илмӣ Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ва сомонаи www.izar.tj шинос шудан мумкин аст.

Автореферат рӯзи «____» _____ соли 2025 тавзеъ шудааст.

Котиби илмӣ
шурои диссертатсионӣ,
номзоди илмҳои филологӣ
E-mail: rakhshon89@gmail.com

Аҳмадзода Р.А.

МУҚАДДИМА

Пажухиши мазкур ба баррасии муносибати забони яке аз асарҳои адабӣ-таърихӣ қарни XV – «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдуррахмони Чомӣ бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ бахшида шуда, бинобар фаровонии маводи фактологӣ аз асари мазкур бадастомада кори диссертатсионӣ дар заминаи лексика ба анҷом расидааст.

Мубрамии мавзӯи таҳқиқ. Забони тоҷикӣ гузаштаи дур дошта, таҳлили раванди таърихӣ он бе дарназардошти ташаккул ва таҳаввулоти ғӯйишҳои ҳозира ғайриимкон аст. Равшан аст, ки аносири луғавӣ ҳамаи забонҳо бо гузашти вақт ба таҳаввулоти зоҳирӣ ва маъноӣ дучор мешаванд, ки таҳқиқи ин вижагӣ дар мисоли сарчашмаҳои қухани тоҷикӣ ва иртиботи онҳо бо ғӯйишҳои имрӯзаи тоҷикӣ аҳамияти илмӣ дошта, барои муайян намудани гузаштаи забон ва шеваҳои қунунӣ замина фароҳам меорад.

Тадқиқи вазъи гузаштаи инкишофи забон, омӯзиши вижагӣҳои маҳфузмонии аносири луғавӣ қухан дар ғӯйишҳои муосир ва нишон додани иқтидори луғавӣ забон дар асоси маводи сарчашмаҳои қухан барои дарки роҳҳои тақомулёбии забон ёрӣ мерасонад, зеро забони зинда аз манбаҳои асосии бозгукунандаи ғановати луғавӣ ва нигоҳдорандаи асолати беш аз ҳазорсолаи забони адабӣ ба шумор меравад. Забоншинос Д. Саймиддинов дар мавриди бархе аз вожаҳои қухани дар доираи ғӯйишҳои тоҷикӣ маҳфузмонда чунин изҳори назар намудааст: «Дар ғӯйишҳои тоҷикӣ луғоти фаровонро метавон пайдо кард, ки дар осори шуарову нависандагони Мовароуннаҳр ба қор рафта ва аз ҷониби бархе аз фарҳангнависон ғирдоварӣ ва маънӣ шудаанд. ... Мовароуннаҳру Хуросон сарзамин ва макони ҳамешагии густариш ва ташаккули забонҳоро лаҳҷаҳои эронӣ шарқӣ буда, пас аз матрук шудани ин забонҳо луғоти фаровоне аз забонҳо ва ғӯйишҳои шарқӣ эронӣ, бавижа суғдӣ, дар осори давраи аввал мушоҳида мешавад, ки баъдан теъдод аз забони меёр хориҷ гардида ва дар осор ба қор нарафта, дар ҳудуди ғӯйишҳо маҳдуд мондаанд» [30, с. 37].

Дарҷаи таҳқиқи мавзӯ. Дар забоншиносии тоҷик, асосан, дар садаи XX тадқиқи як қатор масъалаҳои марбут ба ин соҳа – хусусиятҳои фонетикӣ, луғавӣ ва нахвӣ ғӯйишҳои мардуми манотиқи мухталиф ба риштаи таҳқиқ қашида шуда, роҷеъ ба ин қазия як қилсила фарҳангномаҳо, асару мақолаҳои судманди илмӣ нашр гардида, рисолаҳои илмӣ низ ба дифоъ расиданд. Шевашиносӣ яке аз бахшҳои илми забон буда, ҷӣ гунае, ки ишора гардид тадқиқи он дар Тоҷикистон ба садаи гузашта марбут мебошад. Дар тадқиқоти С. Айний, А.З. Розенфелд, В.С. Расторгуева, А.Л. Хромов, Д. Саймиддинов, М. Эшнӣёзов, Т. Зеҳний, Ш. Исмоилов, Т. Мақсудов, Р. Ҳодизода, М.Н. Қосимова, А. Ҳасанзода (Ҳасанов), Б. Сиёев, Ӯ. Холиқназар ва дигарон ба масъалаи муносибати забони осори қухан бо

гӯйишҳои ҳозираи тоҷикӣ аз чанд ҷиҳат равшанӣ андохта шудааст. Азбаски як қисм қорҳои анҷомдодаи ин донишмандон аз ҷониби бархе пажӯҳишгарон, ба монанди А. Ҳасанзода (Ҳасанов), Ф. Убайдов баррасӣ гардидаанд [42, с. 8-9; 34, с. 10-11], аз ин сабаб мо ба арзёбии дастовардҳои илмие таваҷҷуҳ менамоем, ки пас аз наشري осори илмии муҳаққиқони номбурда рӯйи ҷоп омадаанд.

Дар шевашиносии тоҷик як силсила қорҳо ба муносибати маводи асарҳои адабӣ, маъхазҳои таърихӣ ва сарчашмаҳои луғавӣ бо шеваҳои тоҷикӣ бахшида шудаанд. Дар монографияи А. Ҳасанзода (Ҳасанов), ки «Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахвии осори садаҳои X-XIII дар гӯйиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ)» ном дорад, масоили иртиботи унсурҳои луғавӣ ва бархе қолабҳои сарфию нахвии осори манзуму мансури садаҳои X-XIII бо гӯйиши шимолӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст [42].

Ҳамин забоншинос ба баррасии вижагиҳои сарфию нахвии осори давраи аввали инкишофи забон маҳдуд нагардида, дар тадқиқоти дигараш перомунӣ вижагиҳои боқимонии вожаҳои осори назму насри асрҳои XVI-XVII дар гӯйишҳои муносири тоҷикӣ андешаронӣ қарда, қайд намудааст, ки «маводи таърихи забон танҳо осори хатти гузашта набуда, балки лафзи маҳаллӣ низ маҳсуб мегардад, зеро дар гӯйишҳо унсурҳои таърихӣ пайдор мондаанд, ки бархе аз онҳо дар сарчашмаҳои хаттии пешин забт нагардидаанд» [41, с. 5].

Бояд қайд намуд, ки як даста мақолоти профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) ба тадқиқи муқоисавӣ-таърихӣ осори ниёгон бо гӯйишҳои ҳозира бахшида шудаанд [44, с. 184-191, 191-198, 198-209, 220-229; 39, с. 21-30; 40, с. 85-105].

Забоншинос Ш. Исмоилов дар тадқиқоти ба лаҳҷаи мардуми Рашт бахшидааш дар атрофи муносибати осори Рӯдакӣ, Саъдӣ, Мавлоно, Кошифӣ, Соиб ва дигарон бо лаҳҷаи мазкур муҳтасар мулоҳиза рондааст. Муҳаққиқи номбурда вижагиҳои пайдормонии вожаҳои *чағбут*, *хашук*, *қадҳудо*, *сӯк*, *қадбону* ва ҷанди дигарро бо истифодаи усули муқоисавӣ-таърихӣ мавриди баррасӣ қарор додааст [11, с. 65, 66, 181, 183, 295].

Муҳаққиқ Қ. Мухторӣ дар қори илмиаш «Хусусиятҳои луғавию услубӣ ашъори Рӯдакӣ» аз хусуси дар гӯйишҳои ҳозираи тоҷикӣ пайдормонии як даста калимаҳои асли ва иқтибосӣ (суғдӣ) ашъори Рӯдакӣ мулоҳиза рондааст [19, с. 15, 17, 18, 25, 26, 58, 115].

Шевашинос С.Ҳ. Қурбонов дар рисолаи докториаш, ки ба омӯзиши калимаҳои ҳоси шева дар лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ихтисос дорад, перомунӣ хусусиятҳои пайдормонии як силсила калимаҳои қуҳанбунёди дар муҳовараи намоёндагони минтақаҳои зикршуда дучороянда назарашро изҳор намудааст [15, с. 143-262].

Р.А. Шодиев дар боби қоруми рисолааш вожаҳои *будана*, *ҳанг*, *муҳидан*, *ҷов* ва ҷанди дигарро, ки дар гӯйишҳои ҷанубӣ роиҷ мебошанд бо

осори даврони классикӣ муқоиса намудааст [49, с. 172, 179, 193, 194, 195, 197].

Муҳаққиқ Ф. Убайдов диссертатсияи номзадии худро ба таҳлили муқоисавӣ-таърихӣ калимаҳои нодиру номи даврони асримиёнагӣ бо зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ бахшида, қайд кардааст, ки «... лаҳҷаи Мастҷоҳ дар радифи ғӯйишҳое қарор дорад, ки дар он хусусиятҳои куҳани забони тоҷикӣ ба миқдори зиёд маҳфуз мондааст. Дар таркиби луғавии лаҳҷаи мазкур ... асосан вожаҳои маҳфуз мондаанд, ки решаи онҳо ба даврони хеле куҳан рафта мерасад» [34, с. 12].

Муҳаққиқи мазкур дар пажӯҳишоти дигараш муносибати осори Саъдии Шерозӣ ва Низомии Ғанҷавиро бо лаҳҷаи Мастҷоҳ мавриди муқоиса қарор додааст [35; 36].

Лаҳҷашинос М. Эшнӣёзов дар пажӯҳиши ба лаҳҷаи ҳардурии тоҷикони Ҷумҳурии Ёзбекистон бахшидааш роҷеъ ба ҳифозат гардидани як даста аносири аслию иқтибосии сарчашмаҳои куҳани дар ғуфтори сокинони ин минтақа мустаъмал маълумоти судманд додааст [51, с. 95-100].

Эмомалӣ Раҳмон дар боби 5-уми китоби аввали «Забони миллат – ҳастии миллат», ки «Давраи боландагӣ ва шукуфоии забони тоҷикӣ» унвон дорад, ба таври мухтасар дар бораи пайдормонии баъзе калимоти осори манзуму мансури аҳди сомонӣ дар ғӯйишҳои ҳозираи тоҷикӣ мулоҳиза ронда, барои тасдиқи фикр аз осори намоёндагони ин аҳд шохид низ овардаанд [26, к. I, с. 315].

Ҳамин муаллиф дар китоби дуввуми «Забони миллат – ҳастии миллат» дар хусуси иртиботи забони «Маснавии маънавӣ»-и Румӣ [26, к. II, с. 29-45], Камол [26, к. II, с. 54-55], Бедил [26, к. II, с. 35] ва дигарон бо ғӯйишҳои тоҷикони минтақаҳои Тоҷикистон ва тоҷикони бурунмарзӣ ишораҳои ҷолиб баён намуда таъкид кардаанд, ки «дар ҳама давраи замон суҳанварон ... ба лаҳҷаҳои маҳаллӣ рӯ оварда, ба ин васила кӯшидаанд, ки забони осори хешро боз ҳам содаву раван созанд» [26, к. II, с. 195].

Муҳаққиқ У.А. Азимова рисолаи илмиашро ба таҳлили таърихӣ-муқоисавӣ «Таърихи Байҳақӣ» бо шеваҳои имрӯзаи шимолӣ ва ҷанубии забони тоҷикӣ дар заминаи лексика ва фразеология бахшидааст [7].

Ба таҳқиқи муқоисавӣ калимаҳои эронӣасл ва иқтибосии «Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ бо лаҳҷаҳои ҳозираи шимолӣ ва ҷанубии тоҷикӣ пажӯҳишгар А.И. Раҳимов ду боби кори диссертатсионии худро таъин намудааст [25].

Д.Ф. Фозилов хусусиятҳои лексии «Сафарнома»-и Носири Хусравро мавриди баррасӣ қарор дода, маҳфузмони идае аз аносири луғавӣ ин асарӣ ёддоштиро дар ғӯйишҳои имрӯзаи тоҷикӣ собит намудааст [37, с. 59, 97, 98, 99, 103].

Як бахши кори диссертатсионии З.Д. Курғанов ба муносибати бархе аносири ёвари сервазифаи осори садаҳои X-XIII бо шеваи мардумӣ ҷануби Тоҷикистон бахшида шудааст. Соҳибрисола қайд кардааст, ки чанд соли

охир донишмандони забоншинос ба баррасии хусусиятҳои луғавии шеваҳои ҳозираи тоҷикӣ ва муносибати онҳо бо забони асарҳои пешиниён таваҷҷӯҳ зоҳир намуда, ҳосили паҷуҳиши худро дар шакли диссертатсия, луғатнома ё мақолаҳои мухталиф ба таъб расонидаанд, аммо то ҳол муносибати тобишҳои маъноии ҳиссаҳои ёвари сервазифаи асрҳои X-XIII бо ғӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ, ба истиснои қайдҳои иҷмолӣ, ҷусторҳои ҷиддӣ рӯйи қор наомадаанд [14, с. 298-302].

Бояд тазаққур дод, ки масъалаи муносибати осори аҳли адаби даврони қуҳан бо лаҳҷаҳои алоҳидаи имрӯза дар мақолаҳои як қатор паҷуҳишгарони дигар низ баррасӣ шудааст [24; 23; 31].

Аз ҷустуҷӯ маълум гардид, ки перомунӣ вижагиҳои ҷараёни зиндагӣ ва осору афкори адабиву фалсафии Абдурраҳмони Ҷомӣ асару мақолоти мутааддиде ба нашр расидаанд, аммо баррасии ҳамаҷонибаи вижагиҳои забони асарҳои ин суҳанвар ба истиснои ҷанд асару мақолаҳои илмӣ ба миён гузошта нашудааст. Дар як қатор таҳқиқот паҳлуҳои ҷудогонаи забони осори Абдурраҳмони Ҷомӣ таҳлил шудаанд. Ба силсила метавон паҷуҳишҳои М. Ҷумъаев доир ба баррасии хусусиятҳои луғавию маъноии вомвожаҳои арабӣ [46] ва имконоти вожаҷозии онҳо [45], паҷуҳиши ба вижагиҳои қорбурди муродифот бахшидаи С. Ҷӯраева [48], қори диссертатсионии С. Маҷидова оид ба арзёбии хусусиятҳои луғавию маъноӣ як даста вожаҳои серистеъмол [18], қайдҳои алоҳидаи Э. Раҳмон роҷеъ ба вижагиҳои қорбасти қалимаҳои мураккаб [26, к. II, с. 173], мақолаи В.А. Қапранов дар бораи хусусиятҳои забони осори манзуму мансури Ҷомиро [55] мансуб донист.

Бояд қайд намуд, ки дар таҳқиқоти як силсила паҷуҳишгарон дар қатори масъалаҳои дигар аз хусуси маҳфузмонии як даста қалимаву таркиб ва ибороти асарҳои Абдурраҳмони Ҷомӣ дар ғӯйишҳои имрӯзаи тоҷикӣ ибрози назар шудааст. Ба ин силсила метавон таҳқиқотҳои М. Ҷумъаев [45, с. 95, 96, 126, 131; 46, с. 112], С. Ҷӯраева [48, с. 35, 48], С. Маҷидова [18, с. 31, 58], А. Хотамӣ [80], Д. Қарамшоев [13, с. 135], Ш. Исрофилниё [12, с. 8], З. Қӯрғонов [16, с. 191], О.О. Маҳмадҷонов, Б.А. Қудратоваро [17, с. 191] мансуб донист. Бо вучуди он ки дар забоншиносӣ қайдҳои умумии аҳли таҳқиқ дар хусуси таносуби ин ё он осори суҳанвар ба мушоҳида мерасанд, таҳқиқи домандори мавзӯ дар заминаи осори манзум ё мансури Абдурраҳмони Ҷомӣ анҷом дода нашудааст.

Аз баррасии мазмун ва муҳтавои асарҳои илмӣ бармеояд, ки то ҳол тадқиқи иртиботи забони «Нафаҳот-ул-унс» бо ғӯйишҳои ҳозираи тоҷикӣ ба миён гузошта нашудааст. Маҳз ҳамин вазъи баррасии масъалаи зикршуда моро водор намуд, ки ба таҳқиқи ин қазия машғул шавем. Ҷун маводи фактологӣ афзун аст ва тазқираи мавриди назар «аз ҷихати зикри рӯзғори теъдоди зиёди орифон асари нисбатан қалонҳаҷм аст, аз ин вачҳ наметавон ҳамаи хусусиятҳои забонии онро ба таври шоиста шумор қард» [6, с. 15]. Дар диссертатсияи мазкур баҳс дар заминаи аносири луғавии

аслию иқтибосии «Нафаҳот-ул-унс»-и Ҷомӣ ва иртиботи онҳо бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ сурат мегирад.

Робитаи таҳқиқ бо мавзӯҳои ниҳоди илмӣ. Қазияи муносибати забони «Нафаҳот-ул-унс» бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои мардуми ҷануби Тоҷикистон бо барномаҳои мавзуоти таҳқиқоти илмӣ иртиботи зич дошта, он дар заминаи яке аз самтҳои Барномаи дурнамои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи забони тоҷикӣ факултети филологияи тоҷики Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» барои солҳои 2021-2025-ум аз рӯйи мавзӯи «Масъалаҳои мубрами забоншиносии тоҷик: вижагиҳои маъноиву сохтории забони осори аҳли адаби тоҷик» ба поён расидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади мо аз таҳқиқи ин қазия аз он иборат аст, ки иртиботи забони «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ бо ғӯйишҳои имрӯзаи тоҷикӣ нишон диҳем. Таҳқиқи хусусиятҳои боқимонии калимаҳои аслию иқтибосии тазкираи мазкур бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва шеваи ҷанубии тоҷикӣ бори аввал сурат мегирад. Ҳамзамон ҳадаф гузошта шуд, ки иртиботи забони ин асари Ҷомӣ бо даврони муосир дар мисоли аносири луғавии асливу иқтибосии тазкираи мазкури дар ғӯйишҳои имрӯза маҳфузмонда то андозае нишон дода шавад. Дар ин росто муносибати забони асари мавриди таҳқиқ дар иртибот ба масоили зер таҳлил мешавад:

- муайян намудани вижагиҳои пайдормонии аносири луғавӣ;
- калимаҳои дар ғӯйишҳои имрӯза маҳфузмондаи тазкираи мавриди баррасиро пайдо намуда, дастабандӣ намоем;
- таснифи маводи фактологӣ аз тазкираи Абдурраҳмони Ҷомӣ бадастомада аз ҷиҳати мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ;
- нишон додани вижагиҳои пайдормонии аносири луғавии аслию иқтибосии аз тазкираи мавриди таҳлил бадастомада дар доираи маводи лаҳҷаи Мастҷоҳ ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ.

Ба силки таҳқиқ кашидани муносибати асари Ҷомӣ бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ аз масоили умдаи илми забоншиносӣ ба шумор меравад.

Вазифаҳои таҳқиқ.

- нишон додани робитаи забони «Нафаҳот-ул-унс» бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва шеваи мардуми ҷануби Тоҷикистон;
- муайян намудани вижагиҳои маҳфузмонии аносири луғавии аслию иқтибосии тазкираи мавриди баррасӣ дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ;
- нишон додани мансубияти калимаҳои аз асари мавриди таҳқиқ дучороянда ба ҳиссаҳои нутқ;
- нишон додани вижагиҳои боқимонии вожаҳои аслию иқтибосии тазкираи Ҷомӣ дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ;

-муайян намудани гурӯҳҳои маъноӣ-луғавӣ як силсила вожаҳои дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ вучуддоштаи «Нафаҳот-ул-унс».

Объекти таҳқиқот дар заминаи маводи забонии «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ вижагиҳои пайдормонии аносири аслию иқтибосӣ бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ муқоиса гардидааст.

Предмети таҳқиқи диссертатсияро таҳлили муқоисавии вожаҳои аз «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ дучороянда бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ташкил медиҳад. Дар раванди омӯзиш ба вижагиҳои маҳфузмонӣ ва хусусияҳои овой ва сарфию наҳвии аносири луғавӣ таваҷҷуҳ зоҳир гардидааст.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Дар вақти таҳқиқи муқоисавӣ-таърихӣ калимаҳои дар «Нафаҳот-ул-унс» мустаъмал ба ҷуз мушоҳидаҳои шахсӣ, инчунин аз луғатномаҳо ва дастовардҳои илмӣ ба ғӯйишҳои ҳозираи тоҷикӣ бахшидаи В.С. Расторгуева [56], А.Л. Хромов [58], А.З. Розенфелд [57], Р.Л. Неменова [21], Ғ. Ҷӯраев [21; 47; 74], Д. Саймиддинов [29], Ш. Исмоилов [11], М. Эшнӣёзов [51], А. Ҳасанзода (Ҳасанов) [42; 41; 43; 44; 73], С. Раҳматуллозода (Хоркашев) [38], М. Шукурзода [75], М. Олимҷонов [73], Ф. Убайдов [34], Б.Н. Носирӣ [22], А.А. Рачабов [27], Х. Шохмирзо, Ш. Шохмансур [50], Р.А. Шодиев [49], У. Азимова [7], С. Саидова [28] ва аснои таҳқиқи хусусиятҳои забонии осори Ҷомӣ пажӯҳишҳои Э. Раҳмон [26, к. II, с. 72-86], А. Афсаҳзод [9], В.А. Капранов [55], Ж.Б. Гулназарова [54], М.Ҳ. Султон [60], М. Ҷумъаев [45; 46], С. Ҷӯраева [48], С. Мачидова [18], З. Кӯрғонов [16] ва дигарон истифода карда шуд.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Ҳангоми муқоисаи лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ бо забони «Нафаҳот-ул-унс» аз усулҳои забоншиносӣ, ба монанди муқоисавӣ-таърихӣ, мушоҳидавӣ, тафсири луғавӣ, таҳлили қиёсӣ, луғавӣ-маъноӣ, омӯрӣ қорбааст шудааст.

Сарчашмаи таҳқиқ. Барои тадвини рисола маводи забонӣ аз «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ, ки дар Тоҷикистон зерӣ назари академик Н. Салимов бо кӯшиши М. Оқилова ва Б. Мирсаидов ба нашр расидааст [4], гирдоварӣ шудааст. Ҷиҳати муайян намудани вижагиҳои боқимонии ҳиссае аз вожаҳои асливу иқтибосии таъкираи мавриди таҳқиқ пажӯҳишҳои донишмандони тавоно ва сарчашмаҳои луғавӣ ба лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ, инчунин гуфтори минтақаҳои тоҷикони бурунмарзию баъзе ғӯйишҳои имрӯзаи Эрон бахшидашуда қорбааст гардид.

Пойгоҳи таҳқиқот. Диссертатсия дар кафедраи забони тоҷикӣ факултети филологияи тоҷикӣ Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров» ба анҷом расидааст.

Навгонии илмӣ таҳқиқ. Зикр намудан бамаврид аст, ки ҳарчанд дар забоншиносӣ ҷиҳатҳои гуногуни забони осори Абдурраҳмони Ҷомӣ омӯхта шуда бошад ҳам, то кунун наметавон баррасии масоил ва муаммоҳои забони осори «намоёнтарин ҷеҳраи адабиёти асри XV, тоҷдори мулки сухан, офтоби зиндагӣ ва хотаммушшуарои бебадали ҷаҳони

фархангии давр»-ро [18, с. 15] ҳалшуда ва анҷомёфта донист. Махсусан, муносибати забони асарҳои манзуми мансури адиб бо ғуёишҳои муосири тоҷикӣ ба таври амиқ мавриди пажӯҳиш қарор нагирифтааст.

Таҳлили муқоисавӣ-таърихӣ аносири луғавӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» мавҷуда бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғуёишҳои ҷанубӣ дар забоншиносӣ ба таври нисбатан пурра маротибаи аввал анҷом меёбад. Дар раванди пажӯҳиш вижагиҳои маҳфузмони калимаҳои аслию иқтибоси асари зикршуда, нақши аносири луғавӣ иқтибоси арабӣ – ҷузъи феълҳои таркибии номӣ дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғуёишҳои ҷанубӣ нишон дода шудааст. Ҳамчунин, дар диссертатсия бори аввал ба тағйирот дучор гардидани вожаҳои куҳани асари мавриди баррасӣ дар лаҳҷаи Мастҷоҳу ғуёишҳои ҷанубӣ, аз лиҳози теъдод зиёд будани вожаҳои асли нисбат ба иқтибосӣ муайян гардида, гурӯҳҳои маъноии силсилае аз аносири луғавӣ нишон дода шудааст ва нақши ҳодисаҳои фонетикӣ дар дигаргунии калимаҳои ошкор қарда шудааст.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

- таҳлили муқоисавӣ-таърихӣ лексикаи «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ нишон дод, ки дар он як даста калимаҳои аслию иқтибосие ба мушоҳида мерасанд, ки имрӯз дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғуёишҳои мардуми ҷануби Тоҷикистон маҳфуз мондаанд;

- аз лиҳози мансубияти забонӣ ҳамгун набудани калимаҳои дар асари Ҷомӣ дучороянда нуктаи дигари ба ҳимоя пешниҳодшаванда мебошад. Нисбат ба калимаҳои иқтибосӣ калимаҳои асли дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғуёишҳои ҷанубӣ бештар ҳифз шудаанд;

- нишон додани аз ҷиҳати қаламрави истифода ҳамгун набудани вожаҳои «Нафаҳот-ул-унс»: бақорравии дастае аз онҳо танҳо дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ё дар як ғуёиши шеваи ҷанубӣ, бахши дигар ҳам дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ҳам дар ғуёишҳои ҷанубӣ ва қисми сеюм дар аксари шеваҳои тоҷикӣ боқӣ мондаанд;

- нишон додани гуногунии аносири луғавӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» вучуддошта дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғуёишҳои ҷанубӣ боқимонда аз лиҳози мансуб буданашон ба ҳиссаҳои нутқ ва ба ҳиссаҳои исму феъл мансуб будани қисми бештари онҳо ва ҳиссаи андакро ташкил намудани сифату зарфу ҷонишин;

- вижагиҳои боқимониҳои аносири луғавӣ дар асари Ҷомӣ дучороянда дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғуёишҳои ҷанубии тоҷикӣ ҳамгун нестанд: гурӯҳе бе ҳеҷ дигаргунӣ, силсилаи дигар бо тағйири шакл, бахше бо дигаргунии маъно ва қисми чорум бо як маънои собиқашон ҳифз гардидаанд;

- бо як ё чанде аз маъноҳои куҳан маҳфузмони дастае аз вожаҳои аслию иқтибоси дар асари мавриди таҳқиқ бақоррафта дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғуёишҳои ҷанубии тоҷикӣ;

- бартари доштани калимаҳои иқтибоси арабӣ назар ба иқтибосҳои забонҳои дигари «Нафаҳот-ул-унс»;

- назар ба таҳаввулоти маъноӣ бештар бо дигаргуниҳои фонетикӣ хифз гардидани аносири луғавии тазкираи Абдурраҳмони Ҷомӣ дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ.

Аҳамияти назариявии таҳқиқ дар он зоҳир мегардад, ки дафъаи нахуст дар забоншиносӣ муносибаи забони «Нафаҳот-ул-унс» бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ мавриди муқоиса қарор гирифта, хусусиятҳои боқимонии аносири луғавии тазкираи мазкур нишон дода шудааст.

Бардоштҳои кори диссертатсиониро метавон барои таҳияю тадвини фарҳангномаҳои тафсири, луғатномаҳои ғӯйиши таърихӣ ва такмили пажӯҳишҳои илмӣ марбут ба робитаи забони асарҳои манзуму мансури тоҷикӣ бо ғӯйишҳои ҳозира қорбасти намуд. Инчунин, барои пурра гардидани қорҳои илмӣ ба хусусиятҳои забонии осори манзуму мансури Абдураҳмони Ҷомӣ бахшидашуда ҳам мадад мерасонад.

Аҳамияти амалии таҳқиқ дар он аст, ки маводи аз таҳқиқи масъалаи мазкур бадастомадаро метавон асоси тадريسӣ курс ва семинарҳои махсуси вобаста ба «Лаҳҷашиносии таърихӣ», «Таърихи забони тоҷикӣ» ва ғайраҳои интихобии вожаҳои қуҳанбунёди ғӯйишҳои кунунии тоҷикӣ қорбасти намуд. Ҳамзамон, нуктаҳои муҳимми дар диссертатсия дарҷгардидаро метавон асоси таълифи китобҳои дарсӣ дастурҳои методӣ марбут ба лаҳҷашиносӣ истифода намуд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Кори диссертатсионӣ дар мавзӯи «Иртиботи «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ бо ғӯйишҳои муносири тоҷикӣ (лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ)» бо шиносномаи ихтисоси доктори фалсафа [PhD] – доктор аз рӯйи ихтисос, аз рӯйи ихтисоси 6D020500 – Филология (6D020502 – Забони тоҷикӣ) мутобиқат дорад.

Саҳми шахсии давталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Саҳми шахсии давталаби дараҷаи илмӣ дар баррасии ин қазия дар он аст, ки маротибаи яқум ба таври амиқ аз нигоҳи лаҳҷашиносии таърихӣ тазкираи Абдурраҳмони Ҷомиро ба риштаи таҳқиқ қашида шудааст. Масоили дар диссертатсия баррасишуда дар мувофиқа бо роҳбари илмӣ тарҳрезӣ гардида, муаллифи рисола дар асоси маводи фактологӣ аз «Нафаҳот-ул-унс» бадастовардааш вижагиҳои пойдормонии қалимаҳои эронӣаслу иқтибосӣ асари мазкурро дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ нишон додааст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Кори диссертатсионӣ мазкур дар кафедраи забони тоҷикӣ факултети филологияи тоҷикӣ Муассисаи давлатӣ таълимии «Донишгоҳи давлатӣ Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» ба иҷро расида, дар ҷаласаи ҳамин кафедра дар таърихи 30-юми декабри соли 2024-ум (протоколи №4) муҳокима гардида, пас аз ислоҳи эродҳои ҷойдошта ба ҳимоя манзур гардидааст.

Аз рӯйи мавзӯи рисолаи илмӣ докторант дар конфронсҳои сатҳи **байналмилалӣ** (1. Рушди забони адабии тоҷикӣ дар замони Истиқлол:

мушкилот ва дурнамо. – *Душанбе*. 15-уми июни соли 2022-юм; 2. Саҳми Пешвои миллат дар тақвияти мақоми забони тоҷикӣ дар арсаи байналмилалӣ, – *Хучанд*. 10-уми марти соли 2023-юм) ва **ҷумҳуриявӣ** (1. Вижагиҳои забони услуби мовароуннаҳрӣ дар осори адибони асрҳои XVI-XIX. – *Душанбе*. 15-уми марти соли 2022-юм; 2. Пешвои миллат ва рушди илм дар Тоҷикистон, – *Хучанд*. 27-уми апрели соли 2023-юм; 3. Инкишофи таҳаввули забони тоҷикӣ дар замони соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон, – *Хучанд*. 5-уми октябри соли 2023-юм) баромад намудааст.

Инчунин бахшҳои алоҳидаи диссертатсияи мазкур дар ҳамоишҳои анъанавии олимону омӯзгорон ва докторантону магистрантони Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров» (солҳои 2022, 2023, 2024-ум) муҳокима ва таҳлил гардидаанд.

Наشري таълифоти илмӣ аз рӯи мавзӯи рисола. Бардоштҳои асосии рисола дар 10 мақола: 5 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсияи назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Комиссияи олии аттестатсияи Федератсияи Россия ва панҷ мақола дар маҷмуаю маҷаллаҳои илмӣ дигар рӯи ҷоп омадаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Пажӯҳиши мазкур аз феҳристи ихтисораҳо, муқаддима, 3 боб, фаслҳои зерфаслҳо, ҳулоса, феҳристи асарҳои таҳқиқӣ ва мақолоти инишорнамудаи муаллиф иборат буда, 169 саҳифаи ҷопи компютериеро дар бар мегирад.

ҚИСМИ АСОСИИ ТАҲҚИҚ

Дар бахши **муқаддима**и рисола масоили мубрами мавзӯи таҳқиқ, дараҷаи азҳудшудаи он, мақсад ва вазифаҳои қори диссертатсионӣ, предмети таҳқиқи асосҳои методологию назариявии он, объекти пажӯҳишу манобеи таҳқиқот, навгониҳои илмӣ пажӯҳиш, нуктаҳои меҳвари ба дифоъ пешниҳодшаванда, арзиши назарӣ ва амалии қори илмӣ, саҳми шахсии диссертант, наشري бахшҳои алоҳидаи рисола ва сохтори он баррасӣ шудааст.

Боби аввали рисола – «**Вижагиҳои вожаҳои аслии мансуб ба исми сифати «Нафаҳот-ул-унс» дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ**», дарбаргирандаи се фасл буда, дар онҳо матолиби муқаддимоти марбут ба соҳаи пажӯҳиш ва хусусиятҳои маҳфузмони аносири луғавии тоҷикиасли мансуб ба исми сифати дар таъкираи Абдурраҳмони Ҷомӣ мавҷуда бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ қиёсу муқобала карда шудаанд.

1.1. Матолиби муқаддамотӣ. Дар фасли мазкури рисола роҷеъ ба масоили муқаддамотии мавзӯ суҳан рафтааст.

1.2. Аносири луғавии мансуб ба исм. Ин фасли рисола ба баррасии вижагиҳои пайдормонии аносири луғавии мансуб ба исми «Нафаҳот-ул-унс» дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ бахшида шудааст. Таҳлилу муқоисаи ин қабил калимот нишон дод, ки дар

муховараи мардум як силсила вожагоне махфуз мондаанд, ки қисме аз онҳо бидуни дигаргунии зоҳирӣ, баҳши дигар бо ҳамон маъноӣ куҳан ва гурӯҳӣ сеюм бо яке аз маъноҳои куҳан гардиш доранд. Яке аз калимаҳои ба таҳаввулот дучоршуда *бозоргон* аст. Дар забон-асоси ҳиндуаврупой ба сурати **uāha-čāraṇa* ва дар форсии миёна ё паҳлавӣ дар қаринаи *wāzāragān* мустақмал будани ин калимаро Доро Начот зикр намудааст [65, ҷ.1, с. 102]. Ромпурӣ бо тақя ба маводи «Кашф» ва «Бурҳони қотеъ» *бозоргонро* чунин эзоҳ додааст: «Мураккаб бошад, аз лафзи **бозор**, ки маъруф аст ва аз лафзи **гон**, ки барои лаёқат ояд. Пас маъноӣ бозоргон касе, ки лоиқи бозор бошад ва он савдогар аст» [67, ҷ.1, с. 113]. Лозим ба зикри хос аст, ки вожаи *гон* дар ифодаи маъноӣ зикркардаи соҳиби «Ғиёс-ул-луғот» дар луғатномаҳои тафсирий ва решашиносии зердаст дучор наомад.

Воҳиди луғавӣ мазкур дар фарҳангномаҳо ба маъноӣ «савдогар, тоҷир» тавзеҳ ёфтааст [70, ҷ.1, с. 217; 71, ҷ.1, с. 194; 61, с. 55; 78, ҷ.3, с. 4087; 65, ҷ.1, с. 102].

Бояд гуфт, ки дар сарчашмаҳои куҳани забони тоҷикӣ бо баробари истифодаи гунаи *бозоргон* қаринаи *бозаргон* низ ба мушоҳида мерасад. Аз миёни гунаҳои зикршуда шакли аслии он *бозоргон* буда [10, с. 124-125], шакли дигар таҳти таъсири ҳодисаи фонетикӣ, чун таҳфиф зухур намудааст. Абдурраҳмони Ҷомӣ дар ҷумлаи зерин гунаи *бозаргонро* ба маъноӣ зикрнамуда истифода бурдааст: Рӯзе *бозаргоне* бар сабили тафарруҷ ба хонаҳои Шайх даромад, Шайх ҳолате қавӣ дошт, назараш бар он *бозаргон* афтод, дарҳол ба мартабаи вилоят расид [4, с. 520 (*маводи фактологӣ мо аз «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ, ки зерин назари академик Н. Салимов бо қўшиши М. Оқилова ва Б. Мирсаидов ба нашр расидааст, гирдоварӣ гардидааст, аз сабаб мо минбаъд танҳо ба саҳифаи он ишора мекунем*)]. Муриде дошт *бозаргон*. Бемор шуд, шайх ба аёдати вай омад ва пурсид, ки: «Туро чӣ шуд» [с. 379].

Чунин ба назар мерасад, ки яке аз ҷузъҳои вожаи мавриди таҳлил дар давраҳои минбаъдаи инкишофи забон дучори тағйироти шаклӣ гардидааст [10, с. 124-125].

Соҳиби «Луғатнома» калимаи мавриди таҳлилро «савдогар, тоҷир» шарҳ намуда, барои тақвияти фикри хеш бештар аз Фирдавсӣ, сипас аз Асадӣ, Фаррухӣ, Анварӣ ва дигарон намуна овардааст:

Зи *бозоргонони* ҳар марзу бум,

Зи Ҳинду зи Чину зи Турку зи Рум (Фирдавсӣ) [78, ҷ.3, с. 4087].

Аз намунаҳои овардаи Деҳхудо мусаллам мегардад, ки вожаи мавриди таҳлил дар даврони классикӣ аз шумори унсурҳои ғазоли луғавӣ махсуб мегардидааст.

Забоншинос М.Ҳ. Султон дар бораи корбурди он дар «Таърихи Бухоро» ибрази андеша кардааст [33, с. 17-23].

Маълум аст, ки силсилае аз вожагон дар дарозии мавҷудияташон бо вучуди ба таҳаввулотии шаклӣ дучор гардидан маъноӣ собиқӣ худро то имрӯз нигоҳ дошта омадаанд [53, с. 22].

Калимаи мавриди андеша ба дигаргунии зоҳирӣ дар шаклҳои *бозургун / бозъргун* дар нутқи намоёндогани лаҳҷаҳои алоҳидаи шеваи ҷанубӣ барои ифодаи маъноӣ «точир, савдогар» мустаъмал аст: *Кампири айори галтёк найи по ба дари бозъргун омад. Бозургун бисйор хафа шид* [69, с. 89]. *Да шаҳри бозъргун расидан, ки бегаҳ шид* [69, с. 112].

Соҳибони фарҳангномаҳо маъноӣ вожаи *гиревро*: «1) гулгула, шӯру ғавго, доду фарёд, садои баланд; 2) овози нола, фиғон» эзоҳ додаанд [70, ҷ.2, с. 652; 72, с. 102; 67, ҷ.2, с. 87; 66, ҷ.1, с. 228; 61, с. 503; 62, с. 263].

Аз тафсири А. Нурув равшан мегардад, ки ин унсури луғавӣ дар осори Ҷомӣ маъноӣ «садои баланд, овоз, бонг»-ро доштааст [66, ҷ.2, с. 371].

Дар «Нафаҳот-ул-унс» вожаи *мазкур* ба маъноӣ «садои баланд, шӯру ғавго, доду фарёд» эзоҳ ёфтааст [с. 832]. Истифодаи ин калимаро дар асари зикргардида танҳо дар як маврид ба маъноӣ ишорагардида метавон дучор омад: Халқ ба як бор ба ҳам баромаданд ва *гирев* бархост ва чанд кас ба ҷой бимурданд [с. 379].

Корбурди калимаи мавриди таҳлил барои ифодаи маъноӣ «овози нола, фиғон» дар осори шоири ҳамзамони Рӯдакӣ – Мунҷик вомехӯрад:

Ба хурӯш – андараш гирифта *гирев*,

Ба гулӯ – андараш бимонда *гирев* [1, с. 431].

Дар баъзе ғӯйишҳои ҷанубӣ алҳол ин вожа дар ифодаи маъноӣ зикргардида мавриди истифода қарор дорад: *Зано яке гирев карданд* [69, с. 159].

Мураттиби луғати «Заррезаҳои Зарафшон» онро ба шаклҳои **гирев** / **гиреб** оварда, бақорравияшро дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба маъноӣ «нола» ишора намудааст [75, с. 22].

Ҳоло дар лаҳҷаи Мастҷоҳ калимаи **гирев** дар таркиби **гирев баромадан** ба маъноӣ «овози ғиря баланд шудан» ҳам истифода мегардад: *А дарвоза дарумадан замун, гирев-аш бурумад* (Ронҷ).

Залларо муаллифи луғатномаи «Фарҳанги Доро» бо истинод аз «Фарҳанги форсӣ» ба маъноҳои 1) ҳашараест, монанди малаҳ, ки баҳусус шабҳои гармо дар саҳро, ғаллазорҳо, боғҳо ва адиру пуштаҳо тулонӣ садо мезанад; 2) таоми барзиёд аз суру зиёфат, ки ҳозирон бо худ мебаранд; 3) пасмондаи хӯрок, саркут тавзеҳ додааст [65, ҷ.1, с. 319].

Маъруфият доштани калимаи *залларо* дар забони санскрит дар шаклҳои **jhilli**, **jhillikā** соҳиби «Фарҳанги решашинохтӣ забони форсӣ» ба қайд овардааст [79, ҷ.3, с. 1570].

Абдулрахмони Ҷомӣ калимаи номбурдари ба маъноӣ дуҷум мавриди истифода қарор додааст: Ходим суфрари пеши вай бурд, то

залларо бар суфра андохт [с. 619]. Ва он залларо ба суфра боз нагардонад [с. 619].

Калимаи мазкур алҳол дар лаҳҷаи Мастҷоҳ (*Охи ош-а камтар кашед о путун залла нашад. Бири баишкун камтар кашед, залла накунан-бо*) [34, с. 22] ва Рашт (*Ман заллӣ ту-ра намехурам*) [69, с. 226] ба маънои «пасмондаи таом, саркут» мавриди истифода қарор дорад.

Калимаи мазкур ба маънои зикргардида дар гуфтори баъзе дехоти Мастҷоҳ дар таркиби *заллаву завола* низ вомехӯрад: *Ман додо-та гум ту и бегӣ исто и заллаву зуволаҳоя кӣ чам мекунад? И кудако-ба и-қа пур-пур накашед буту ҳама-ша заллайу завола мекунад* (Оббурдон).

Дар ин қисмати диссертатсия баррасии калимаҳои мансуб ба исм дар осори адабии гузаштаю баъзе шеваҳои кунунии забони тоҷикӣ дар мавриди аносири луғавии *эзор / изор* «шалвор» [с.331-332], *нишеб* «пасти» [с.323], *бора* «баландӣ» [с.362], *каманд* «арғамчине, ки барои гирифтани сайд ба кор бурда мешавад» [с.710], *даст* «ҷониб, тараф, ҷиҳат, сӯй» [с.716-717], *бозоргон* «савдогар, тоҷир» [с.520], *пойтоба* «латтае, ки барои гарм нигоҳ доштан ва муҳофизат аз сармо ба пой мепечанд» [с.106], *гирев* «садои баланд, овоз, бонг» [с.716-717] ва ғайраҳо ҳам пеш гирифта шудааст.

1.3. Аносири луғавии мансуб ба сифат. Ин гуна калимот аз лиҳози дараҷаи дигаргунии шаклу маъно яхела нестанд: иддае аз онҳо бе ҳеҷ дигаргунӣ, баҳши дигар бо дигаргунии ҷузъии шакливу маъноӣ ҳифз шудаанд. Калимаи *батар* аз ҷумлаи чунин аносири луғавист, ки то имрӯз бидуни таҳаввулот боқӣ мондааст.

Шакли муқаррарии ин калима *бадтар* буда, дар «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдуррахмони Ҷомӣ вожаи *бадтар* дар баробари яке аз мувозиҳои шифоҳиаш – *батар* ба кор рафтааст: Ва наздики ин бечора ҳеҷ гуноҳе *бадтар* аз он нест, ки банда худро муқассир ва мучрим надонад [с. 547]. Бо ибодати хеш такаббур қардани итоаткорон бар гунаҳкорон *бадтар* аз гуноҳи онон ва зиёновартар бар эшон аст [с. 229-230]. Ҳеҷ чиз дар гуноҳ *батар* аз ҳақир доштани он нест [с. 88]. Шайхулислов гуфт: «Ҳеҷ нишон нест бадбахтиро равшантар аз рӯзи *батаре*» [с. 103].

Баррасии дараҷаи истифодаи калимаи *бадтар* [с. 230, 537, 547] бо гунаи *батар* [с. 55, 55, 88, 103] дар таъкири мавриди муқоиса нишон медиҳад, ки гунаи шифоҳӣ нисбат ба шакли маъёрий бартарият дорад.

Ҳоло калимаи *батар* дар лаҳҷаи Мастҷоҳ мисли лаҳҷаҳои дигар серистифода мебошад: *И-на ба бу-е, ки мактаб-аи мундем, бачи хуб шад бо батар шудай-о. Ту ин-а гир-у пеши худ-ат бар-аи, ки рӯз а рӯз батар шудай-у битар не* (Пакшиф).

Вожаи мазкур дар баёни маъноӣ «бадтар, бештар, зиёдтар» на танҳо дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ роиҷ аст, балки дар нутқи баъзе маҳалҳои тоҷикнишини дигар ҷумҳуриҳо, ба вижа Андарақ (*а ин рӯз-ат батар шав, қойда ҳамин кор-а қаран-ба дил-ат шудмӣ, ноқаси паданалат, а Худо наметарси-мӣ?*) [68, с. 20] ва Бухоро доираи истифодаи васеъ дорад: *Пеши*

рӯған набар, хар батар а рӯған меҳӯсад. Бачек-ат-ба канфит тийам, батар гиря кард [63, с. 38].

Ба ғайр аз лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар ғӯйишҳои забони форсӣ мавриди истифода қарор гирифтани вожаи мазкурро ба мушоҳида гирифтаанд. Чунонки муҳаққиқ Ризо Зумуррадиён пайдормонии шакли мазкурро дар ғӯйиши Қойини Эрон ишора намудааст [59, с. 128], ки сихатии андешаи моро собит менамояд.

Дар таълифоти аҳли адаби муосир, аз ҷумла дар «Девон»-и Фарзона дар радифи вожаи *баттар* танҳо дар як маврид шакли муҳаффафи он – *баттар* истифода шудааст:

...Дили ман рутбаи аршӣ дорад,
Моҳу хуршеди саҳоби ишқ аст.
Мурда аз мурда *баттар* шуд ҳама умр,
Боз ҷӯёи азоби ишқ аст [3, с. 88].

Бархе аз ин қабил вожагон алҳол бе ҳеҷ таҳаввулот қорбурд доранд. Масалан, дар тазкираи Ҷомӣ воҳиди луғавии *пок* маънои «тамоман, ҳамагӣ, ба тамомӣ»-ро дорад: ... ғоиб шуд ва он муракқаъ дарпӯшид ва ҷомаи худ *пок* берун карду гуфт: Ин они шумост ва бирафт [с. 200].

Аз ишораи мусаннифи «Заррезаҳои Зарафшон» маълум мегардад, ки дар лаҳҷаи Мастҷоҳ «тамоман» яке аз маъноҳои унсури луғавии *пок* маҳсуб меёфтааст: *Пок мункир шуд. Пок покиза хӯрд* [75, с. 77]. Лозим ба тазаккур аст, ки калимаи мазкурро мастҷоҳиён дар таркиби *чирту пок* ба маънои мазкур низ қор мефармоянд: *Худа-и йа табақ-а шиит-у чирту пок зад* (Худғифи Соя)

Дар «Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» се вожаи ҳамшакли *пок* тавзеҳ шудааст, ки аввалӣ ба маънои «пок, тоза», дувумӣ барои баёни маънои «қариб, наздик (*дина мошин-мон пок чапа шида бӯд*)» ва сеюмӣ дар мавриди «поёк, яке аз қисмҳои чигина» ба қор меравад [69, с. 488]. Аз тавзеҳ ва шохидҳои дар ин луғатномаи ғӯйишӣ дарҷгардида аён мешавад, ки тоҷикони ҷануби кишвар калимаи мавриди баррасиро дар ифодаи маънои «ҳама, тамоман, ба куллӣ» ба қор намебурдаанд.

Калимаи мазкур дар лаҳҷаҳои шимолӣ ба маънои дар асари мавриди муқоиса бақоррафта ҳам дар гардиш будааст: *Бади ҳамун хийоло қарам, ки дунёо назар-ам-ба рӯшан шуд, набошад пок мурда монда будам* [43, с. 95].

Бо чунин низомии баррасӣ дар ин қисми қори диссертатсионӣ калимаҳои *сахт* [с. 47, 264] ва *борик* [с. 85, 124, 209] таҳлил шудаанд.

Боби дувуми диссертатсия – **«Вижагиҳои вожаҳои аслии мансуб ба ҷонишин, феъл ва зарфи «Нафаҳот-ул-унс» дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ»** аз ҷаҳор фасл ва як зерфасл иборат буда, дар ин бахшҳо калимаҳои аслии мансуб ба сифат, ҷонишин ва феъл баррасӣ ва муқоиса гардидаанд.

2.1. Матолиби муқаддамотӣ. Дар ин фасли кори илмӣ маълумоти мухтасар роҷеъ ба вижагиҳои забони осори Абдурраҳмони Ҷомӣ ба таври мухтасар маълумот дода шудааст.

2.2. Аносири луғавии мансуб ба ҷонишин. Мавриди баррасӣ қарор додани бархе аз ҷонишинҳои «Нафаҳот-ул-унс» ва муқоисаву муқобалаи онҳо ба шеваҳои муосир шаҳодат медиҳад, ки ҳиссае аз чунин вожагон имрӯз хоси услуби бадеӣ набуда, дар ғӯйиҳои алоҳидаи тоҷикӣ бо ҳамон шакли қунашон дар гардиш қарор доранд. Яке аз чунин ҷонишинҳо қу мебошад. Яке аз чунин ҷонишинҳо қу мебошад. Сарчашмаи ин унсури луғавӣ **к^uи**-и забон-асоси фарзии ҳиндуаврупоӣ аст [79, ҷ.4, с. 2274]. Аз қайди дигари М. Ҳасандӯст метавон пай бурд, ки ин ҷонишин дар забонҳои санскрит (**кū**), авастӣ (**кū**) ва суғдӣ (**kw**) дар гардиш қарор доштааст [79, ҷ.4, с. 2274].

Мураттибони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» маънои ҷонишини ёдшударо чунин забт кардаанд: кучо, дар кучо, канӣ [70, ҷ.1, с. 570].

Ин калимаро Ҷомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ба маънои зикршуда истифода намудааст: Гуфт: «Писари ман қу, ки ҷомаи ман бо шумост»? [с. 200]

Замони қорбурди ҷонишини мавриди таҳлил нишон медиҳад, ки он қабл ва пас аз замони зиндагии Абдурраҳмони Ҷомӣ доираи истеъмоли густарда доштааст [78, ҷ.12, с.18657; 70, ҷ.1, с. 570] ва дар осори адибони имрӯз, аз ҷумла, Лоик, Фарзона ва дигарон низ ба қор рафтааст:

Дили ман, эй дили ман, соҳибат қу?

Ҳаводорат қучо шуд, толибат қу?

Бурун аз базм чун тори гусаста

Ҳамӯшӣ, ғӯй охир мурибат қу? [5, с. 13]

Буданам оинае буд, ки зангор гирифт,

Қу зудояндаи зангор, ки озода шавам [3, с. 293].

Ҷонишини мавриди таҳлил имрӯз дар лаҳҷаи Мастҷоҳ мавриди истифода қарор дорад [58, с. 77]: *У сол а хунаи саҳро ду линга сута оварда буд-ам ҳамуно қу? Қу ҳаму саги газанда ӣа бор ман нишон тиям ҳайота (Оббурдон).*

Истифодаи калимаи мавриди таҳлилро дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ, чун Ховалинг метавон дучор омад: *Қу ҳаму саги сийаҳе, ки мъ ай адир йофта бѣдѣмъи? Соли гъзашта ай хунаи акам-шон, дѣ қопча сѣнҷит оварда бѣдѣм ҳамуво қу?* [32, с. 4]

Бояд қайд намуд, ки дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ, аз ҷумла лаҳҷаи Қӯлоб ҷонишини қу бо ҳамроҳшавӣ ба гунаи таҳфифшудаи феъли **ҳаст** дар сурати қу-ст низ қорбурд дорад: *Ҳезумой ай адир овардагим қу-стан* [32, с. 4].

2.3. Аносири луғавии мансуб ба феъл. Дар ин фасл як силсила феълҳои қуҳани сермаъно таҳлил шудаанд, ки онҳо дар «Нафаҳот-ул-

унс»-и Абдуррахмони Ҷомӣ барои ифодаи маъноҳои фаровон ба кор рафта, имрӯз дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ ҳифз шудаанд.

Бархе аз чунин аносири луғавӣ бо яке аз маъноҳои қадимашон аз доираи забони адабӣ хориҷ гардида, дар ғӯйишҳои имрӯза боқӣ мондаанд, ҳиссаи дувум бо таҳаввули шаклу маъно ва қисми сеюм бошад, бидуни дигаргунӣ пойдор мондаанд. Яке аз феълҳои бо яке аз маонии қадимаш маҳфузмонда, *ёзидан* мебошад.

Соҳиби «Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ» ба истинод ба манобеи дигар тахмин мекунад, ки «мумкин аст аз решаи **уāč-** «дасти ниёз дароз кардан, истидъо кардан» муштак ва ба луғати санскрит: **уāс-** (**yācati**) «хостан, дархост кардан» марбут бошад» [79, ҷ.4, с. 2937].

Дар фарҳангномаҳои зеридаст *ёзидан* ҳамчун калимаи сермаъно нишон дода шуда, яке аз маъноҳои он «болидан, ифтихор кардан» маънидод шудааст [65, ҷ.1, с. 302; 70, ҷ.1, с. 414; 71, ҷ.1, с. 491]. Муҳаммад Ғиёсиддин ин унсури луғавиро дар шаклҳои *ёздан* / *ёзидан* зикр намуда, онро ба маънои «дастдарозӣ кардан ва ба қасди коре даст дароз кардан ва болидан» шарҳ кардаанд [67, ҷ.2, с. 409].

Дар таъкираи Абдуррахмони Ҷомӣ танҳо дар як ҳолат барои баёни маънои «болидан, ифтихор кардан» феъли *ёзидан* дучор омад: Ва чун хабари эшон, ки дар Мадинаи расул, салаллоҳу алайҳи васаллам, нақл карданд, ба баъзе аз ақобири Аҷам расид, ин иборат фармуд: «Ҳам он ҷо ёзед, ки аз он ҷо нозед» [с. 492].

Истифодаи калимаи мавриди таҳлил дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба маъноҳои: 1) даст дароз кардан [36, с. 21]: *Ту а-гар камтар ёо-зӣ, ку йа-гун ҷот кам мешад. Агар ботат камтар ёоз, ки ҳама дар ғами ҳудаи-ай* (Палдорак); 2) болидан, ифтихор кардан (*чор китоб хунда-йу ёозидай* (Пастигав) ба назар мерасад.

Профессор А. Насриддин аснои таҳқиқи лексикаи «Шамс-ул-луғот» боқимонии феъли *ёзидан*ро ба маънои зикргардида танҳо дар шеваҳо ба қайд овардааст [20, с. 509].

Соҳибони «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» дар гуфтори бухороиён ба сурати *ёозидан* барои ифодаи панҷ маъно мустаъмал будани онро ба қайд овардаанд [63, с. 115].

Гузашта аз ин, вожаи мавриди баррасӣ ба ҷуз аз ғӯйишҳои ҳозира, инчунин дар баъзе забонҳои имрӯзаи шарқиронӣ, ба монанди яғнобӣ дар шаклҳои *yóžta*, *yóžna*, *yóžak* ба маънои «дароз кардан, ёзондан» корбурди ғаёл дорад [76, с. 366]. Соҳиби «Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ» онро ба шакли *ёзак* оварда, ба маъноҳои: 1) ёзидан; 2) расидан, расидани даст ба ҷое дар забони яғнобӣ мастур буданашро ба қайд овардааст: *Ман даст шамписа наёзҷӣ* [64, с. 81].

Баромадан аз феълҳои сермаънои осори пешиниёнест, ки соҳибони фарҳангномаҳо бакорравияшро ба маънои «гузаштан, гузаштани замон, сипарӣ шудан» ишора кардаанд [70, ҷ.1, с. 150; 78, ҷ.3, с. 4488-4493; 61, с. 46].

Абдуррахмони Чомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» низ феъли *баромаданро* ба маънои «сипарӣ шудан» ба кор бурдааст: Як ҳафта *баромад*, амири Хуросон вайро бигирифт ва ба қалъаи Қалот бурд ва дар токе кард ва дар баровард, то он ҷо бирафт [с. 445]. Чун он дӯст муҳими худ кифоят кард ва муддате *баромад*, он маблағро нақд сохта, дар сурра кард ва ба вай бозфиристод, Абулвалид қабул накард [с. 422].

Деххудо дар «Луғатнома» барои ифодаи маънои «гузаштан, гузаштани замон, сипарӣ шудан» аз Дақиқӣ, Абушакур, Фирдавсӣ, Носири Хусрав, Низомӣ, Саъдӣ ва дигарон намунаҳои бисёр нишон додааст [78, ҷ.3, с. 4492], метавон ба бардоште расид, ки доираи истеъмоли ин калима таърихи қариб ҳазорсола дорад. Дар сарчашмаи луғавии мазкур аз Абушакур байти зерин оварда шудааст:

Буто рӯзгоре *барояд* барин,

Кунам пеши ҳар касе туро офарин.

Лозим ба тазаккур аст, ки агарчи феъли мазкур барои ифодаи маънои зикргардида дар шакли меъёрии забон ба назар намерасад, вале дар лаҳҷаи Мастҷоҳ дар гардиш қарор дорад: *А мурдани додо-и се-ҷор рӯз набурумада буд, ки тӯи бача-и-а сар кард. Ман ҳами (н) моҳ набурумада устоҳоя ҳой мегум мебийону кори шумоёя тамум мекунан* (Ғувинд).

Феъли *баромадан* дар ғӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ барои баёни ҳафт маъно кор фармуда мешавад. Мураттибони «Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» қорбурди онро бо мувозиҳои *буромадан*, *бъромадан*, *бъромаан*, *бърумаан*, *бърумадан*, *бърмадан* ишора карда, аз зикри маънои «сипарӣ шудан» хомӯш мондаанд [69, с. 98].

Бояд гуфт, ки ҳоло феъли мавриди таҳлил дар ғӯйиши Техрон ба гунаҳои *баромадан* / *варомадан* ба маънои «ҷудо шудан» мутадовил аст [81].

Феъли *боиш* дар эронии бостон ба гунаи **bāv-šya* роиҷ будааст [79, ҷ.1, с. 381]. Деххудо маънои ин феълро «сукунат ё истиқомат гузидан» тавзеҳ намудааст [78, ҷ.3, с. 4154]. М. Ҳасандӯст бо таъя ба иттилои дигар сарчашмаҳои луғавӣ маънои *боиш*ро «будан» донистааст [ниг.: 79, ҷ.1, с. 381]. Дар осори Чомӣ ҳамчун феъли амр қорбасти гардидани *боиш*ро соҳиби «Фарҳанги осори Чомӣ» қайд намудааст [66, ҷ.1, с. 123]. Дар ҷумлаҳои зери «Нафаҳот-ул-унс» феъли мазкур дар баробари маънои ишоранамудан А. Нуров (Вайро гуфтаи: «Ту таачҷуб макун, ту ҳам ин ҷо *боиш*, то ман баҳои вайро баёварам!» [с. 709] Пас гуфт: «Тобути маро дар он мавзеъ бинеҳ ва мунтазир мебош, ки марде аз кӯҳ фуруд ояд, бо вай бар ман намоз гузор, он гоҳ мунтазир *боиш*, то Худои таоло ҷӣ кунад!» [с. 663] Абуҳомиди Дӯстон бо рафиқе мерафт дар роҳе, он рафиқ гуфт: «Маро ин ҷо касе аст, ту ин ҷо *боиш*, то даршавам ва силаи раҳм ба ҷо орам» [с. 368]) ҳамчунин дар мавриди «сукунат ё истиқомат гузидан» истифода гардидааст: Аз ҷумла, сухани Абубакри Сиддиқ барои фарзандашон Абдулло: «Эй писаракам, агар миёни арабҳо ягон рӯз ихтилофе афтад, ба он ғоре, ки дар он ману Паёмбари Худо будем, раву он ҷо *боиш* ва бешак, рӯзии ту ба

наздат бомдоду шабонгоҳ меояд» [с. 44]. Мавлоно фармудааст: «Бо вай ба Абардеҳ рав ва он ҷо бош, чандон ки вай Қуръон ҳифз кунад» [с. 554].

Феъли мавриди таҳлил дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ҳамчун феъли амр корбурд дорад: *Пи корат раву некӣ то умадани ман-а бо ҳаминҷи-ба бош!* [34, с. 52] *Ма дин-а гуфтудам-аиш, то шаб-а да хуна-т бош!* (Роғ).

Имрӯз вожаи *бош* дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ маънои «шуданӣ, фарбеҳи бақувват»-ро ифода мекунад: *Бъсйор бош-ай-да, шъкъъ-ъи дига шидай* [69, с. 93].

Муҳаққиқони лаҳҷаи Мастҷоҳ А.Л. Хромов ва Ф. Убайдов дар таркиби ибораи *хуни бош / хӯнӣ бош* барои ифодаи маънои «хонаи истиқоматӣ, хонаи зану фарзанднишин» мустаъмал гардидани калимаи *боширо* ишора намудаанд: *А хуни бош табақ-у рикебаҳо-йа гиреду инҷи бийоред* (Ронҷ) [34, с. 52; 58, с. 162]. *Инҷи-йа хуни бош-аиш мегун, бо рузи зимистун хоҳӣ нахоҳӣ чиркин мешад-дӣя* (Палдорак).

Дар ин баҳши рисола инчунин аносири луғавии *даромадан, кашидан, озмудан, пурсидан, истодан, рафтан, сазидан, бихӯрдан, молидан, тофтан* баррасӣ гардида, вижагиҳои боқимонии онҳо дар гӯйишҳои ҳозира нишон дода шудааст.

2.3.1. Феълҳои таркибии номӣ. Чунин аносири луғавӣ ҳам дар таъкираи мавриди баррасӣ ба якҷанд маъно мавриди корбурд қарор гирифтаанд. Дар ин зерфасли диссертатсия истифодаи феълҳои таркибии номӣ аз ҷониби Абдурраҳмони Ҷомӣ нишон дода шуда, пойдормониашон дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва гӯйишҳои ҷанубӣ ва таҳқиқ шудаанд: *лоф задан* дар асари мавриди таҳқиқ ба маънои «худситой кардан, худро бардурӯғ таъриф кардан, беҳуда изҳори фазлу зафармандӣ кардан» [басе ба ту *лофҳо* задам с. 379] ба кор рафтааст, ба ҳамин шаклу маъно дар лаҳҷаи Мастҷоҳ дучор меояд: *Да давраи раисиш дуз қулф-а шикаст-у мол-о-йи мардум-а путун бурда буд, бо имрӯз лоф мезанад. Бийо бурвем, ки агар вай бийод то шаб-а худаиш-а лоф мезанад* (Оббурдон).

Бо чунин низоми баррасӣ як силсила феълҳои таркибии номии «Нафаҳот-ул-унс», чун *кадхудо шудан, даст гирифтан, хоб шудан, рост кардан, тела кардан* ва ғ. хусусиятҳои пойдормониашон дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва гӯйишҳои ҷанубӣ таҳлил гардидаанд.

2.4. Аносири луғавии мансуб ба зарф. Дар ин қисмати рисола баррасии калимаҳои мансуб ба зарфи дар таъкираи мавриди таҳқиқ мавҷуда бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва гӯйишҳои ҷанубӣ мавриди муқоиса қарор гирифтаанд. Қисми зиёди ин қабил калимот ҳоло бе ҳеҷ тағйирот ё бо таҳаввулотӣ андаки фонетикӣ ҳифозат шудаанд. Абдурраҳмони Ҷомӣ калимаи *навро* дар «Нафаҳот-ул-унс» аз рӯйи шумори мо, як маротиба ба маънои «ҳоло, ба тозагӣ, андак вақт пеш» истифода намудааст:

Нав омадай, ки кофиреро бикӯшӣ,

Ғозӣ чу туй, равост кофир будан [с. 715].

Имрӯз калимаи *нав* дар радифи чанд маънои дигар барои баёни маънои «ҳоло, ҳозир, акнун» дар гӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ, аз қабил

Кангурт, Дараи Мазор, Войдара, Лангар, Хичборак, Ярхаб, Кахдара, Навдонак, Ниёзбегиён мустаъмал будааст: *Нав ӯа хона-ра чордевол-ӯи кардем, ҳолӣ бонг-ӯи ҳуӣ* [69, с. 415].

А.Л. Хромов дар лаҳҷаи Мастҷоҳ боқимонии калимаи мазкурро бо афзоиши садоноки «а» дар шакли *нава* ба маънои «навакак» ба қайд овардааст [58, с. 177]. Бояд қайд намуд, ки гунаи *нава* дар истифода назаррас набуда, ҳоло мардуми Мастҷоҳ гунаи *навро* дар мавриди ифодаи маънои «ҳоло, ба тозагӣ, андак вақт пеш» фаровон ба қор мебаранд: *Нав умада будам-ки туҳам расидӣ. Очат нав умадаӣ ту раву ба қати бачайакои берун бозӣ кун* (Палдорак).

Дар лаҳҷаи Мастҷоҳ барои ифодаи маънои зикршуда гунаи *навакак* низ дучор меояд: *Навакак аз мактаб бурафта буд, модараш суроғаш омад* (Виткон).

Калимаи мавриди таҳлиро мардуми Мастҷоҳ дар мавриди «камтаҷриба» ҳам қорбасти менамоянд: *И ҳолӣ навай, то ӯод гирифтаи аш-а бойад тоқат кун-ӯ!* *Устоҳои хунаи ҳамсойа нав будиён, қор-о-шун маъкул-ам нашуд* (Оббурдон). Аз ин ҳолат мусаллам мегардад, ки калимаи мазкур дар гӯишҳои имрӯзаи тоҷикӣ тобишҳои нави маъноӣ низ пайдо кардааст.

Боби сеюми диссертатсия – **«Вижагиҳои калимаҳои иқтибосии «Нафаҳот-ул-унс» дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва гӯишҳои ҷанубӣ»** шомили чор фаслу чор зарфасл буда, дар онҳо масъалаҳои зерин: собикаи роҳҳои аносири иқтибосӣ, таҷқиқи вомвожаҳо дар заминаи маводи гӯишҳои ҳозираи тоҷикӣ ва муқоисаи калимаҳои арабии мансуб ба исм, сифат, зарф ва феъли дар «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ дучороянда бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва гӯишҳои ҷанубӣ баррасӣ шудаанд.

3.1. Матолиби муқаддамотӣ. Дар ин фасли боби сеюми қори илмӣ аз хусуси вуруди калимаҳои иқтибосӣ ба таркиби луғавӣ, таҷқиқи чунин аносири луғавӣ дар баҳши забоншиносии тоҷик, дараҷаи таҷқиқи вомвожаҳо дар доираи маводи гӯишҳои ҳозираи тоҷикӣ ба таври мухтасар маълумот дода шудааст.

3.2. Таҳлили қиёсии калимаҳои арабӣ. Дар раванди баррасии чунин аносири луғавӣ ба ҷуз он ки таваҷҷуҳи ҳудро ба вижагиҳои пайдормонии онҳо равона созем, ҳамчунин ба хоҷири мушаххас намудани тааллуқ доштанишон ба ҳиссаҳои нутқ онҳоро ба чунин зергурӯҳҳо тасниф карда шудаанд.

3.2.1. Калимаҳои мансуб ба исм. Чунин аносири луғавии таъкираи мавриди баррасӣ аз рӯи вижагиҳои боқимониашон дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва гӯишҳои ҷанубӣ ҳамгун нестанд: гурӯҳи аввал бидуни дигаргунӣ – он гунае, ки дар даврони гузашта истифода мешуданд, баҳши дувум бо тағйири ҷузыи шакл, силсилаи савум бо яке аз маъноҳои қуҳан, ҳиссаи қорум бо тобишҳои маъноии нав қардиш доранд.

Яке аз калимаҳои мансуб ба исми дар таъкираи мавриди таҳқиқ мавҷуда қалимаи *арбада* мебошад. Дар фарҳангономаҳои тафсирии

бароямон дастрас яке аз маъноҳои вомвожаи мазкур «ситеза, чанчол, чангчӯй» маънидод шудааст [70, ҷ.1, с. 80; 71, ҷ.1, с. 74; 65, ҷ.1, с. 38; 67, ҷ.2, с. 64; 61, с. 32].

Дар «Нафаҳот-ул-унс» калимаи ёдшуда ба маънои «ситеза, чанчол, чангчӯй; ғавғо» эзоҳ ёфтааст [с. 831]. Абдурраҳмони Ҷомӣ калимаи *арбадаро* ба ҳамин маъно танҳо як маротиба зимни шарҳи зиндагии Лукмони Сарахсӣ ба қор бурдааст: Он дарвеш гуфт: «Охир, ҳештанро бо ёд мебояд дод». Лукмон гуфт: «Моро *арбада* мефармой ба даргоҳи Ҳақ» [с. 384].

Ин калима дар лаҳҷаи Мастҷоҳ бидуни дигаргунии шакл ва маъно ба қор меравад [36, с. 21].

Имрӯз агар дар гурӯҳе аз лаҳҷаҳои чанубии тоҷикӣ калимаи мавриди муқоиса бо ҳамон маънои дар асари Ҷомӣ дучоршуда ба қор равад (*Арбада накън*) [69, с. 47], пас дар гурӯҳи дигар – ғӯйиши Хумдони гурӯҳи қаротегинӣ маънои «низоъ, хархаша, ғавғо»-ро ифода менамояд: *Бин, ки арбада ай гъҷоҳай* [27, с. 59].

Бояд гуфт, ки калимаи зикрёфта дар нутқи тоҷикони Ҳардурии Ҷумҳурии Ёзбекистон ба сурати *Ҷарбада* вомехӯрад [51, с. 97].

Муҳаққиқ С.Ҷ. Саидова ҳангоми таҳлил намудани хусусиятҳои услубии диалектизмҳо дар адабиёти бадеӣ дар хусуси боқимонии аносири луғавӣ аз ҳисоби забони адабиёти классикӣ дар лаҳҷаҳои *ҳозираи* (таъкид аз мост – М.С.) тоҷикӣ андешаронӣ намуда, дар радифи аносири луғавии дигар бидуни таҳаввулоти шаклу маъно бақорравии *арбадаро* ишора намудааст [28, с. 48].

Вожаи мазкур дар назми шоирони забардасти адабиёти имрӯзи тоҷик – Лоиқ, Фарзона ва дигарон вомехӯрад:

...Қавму наҷодҳои тижимеҳр зодай,
Моро барои *арбада*ҳо офаридай?! [5, с. 89]

Арбада бо ҳама дунё мекард,
Розҳо бо ҳама афлокаш буд [2, ҷ.1, с. 168].

Калимаи арабиасли *аврат* дар «Нафаҳот-ул-унс»и Абдурраҳмони Ҷомӣ дар чанд маврид барои ифодаи маънои «зан» истифода гардидааст: Шайх Начмиддин дар Хоразм ваъз мегуфт ва модари Султон Муҳаммад *аврате* буд бағоят ҷамила, ба ваъзи Шайх Маҷдуддин меомад ва гоҳ-гоҳе ба зиёрати вай мерафт [с. 527]. Бистон ва қадре дӯшоб ва равшан аз баққол бистон ва дар даст гир ва ба хона бар, ... бигӯй, то аз он гӯшт қалъе созанд ва аз он равшан ба дӯшоб ширинӣ кунанд ва ба он *аврат* ифтор кун... [с. 457]. Ҳазрати шайх ҷавоб дод ва фармуд, ки: «Чун азми саломӣ мо қардӣ, медонӣ, он *аврат* бо ту чӣ гуфт, фармон хоҳӣ бурд» [с. 457].

Калимаи мавриди назар бо маънои зикршуда дар нутқи мардуми куҳансоли баъзе деҳоти Мастҷоҳ шунида мешавад: *Сеюм-ангӣ оилам бошад бисйор аврати бамаъне буд-у очаш баттол бурумад. Аврат-о-йа ба дарвози ҳамсойа гӯйед дарон* (Ғувинд).

Дар нутқи намояндагони шеваи чанубӣ вожаи *аврат* барои баёни маъноӣ «зан» мустаъмал аст: *Дъ мардак-у йа аврат мийумад, ҳамийо бѣдастан* [69, с. 28].

Вожаи мавриди баррасӣ дар гӯйишҳои чанубӣ ва шимолии Кӯлоб низ дар гузинаҳои **авратина** / **арватина** дар баёни маъноҳои: 1) чинси зан; 2) занона маъмул аст: *Да мо мардѣм авратина йа мардина мегъреза, ҳарам мешина* [22, с. 70; 69, с. 28]. Аз ин ҳолат бармеояд, ки калимаи мавриди баррасӣ баробари истифодааш ба маъноӣ куҳан, инчунин бо тағйири шакл дар лаҳҷаҳои алоҳидаи шеваи чанубӣ маҳфуз мондааст.

Лозим ба таъкид аст, ки вожаи мазкур дар гӯйишҳои чанубии забони тоҷикӣ, дар баробари маъноӣ зикршуда барои ифодаи маъноҳои дигар роиҷ мебошад.

Калимаи мазкур имрӯз на танҳо дар бархе гӯйишҳои кунунии тоҷикӣ доираи истифодаи фарох дорад, балки дар гӯйиши тоҷикони Фархори Афғонистон «ба маънии зан ва ҳам ба маънии узвҳои бадани зан, ки пӯшондани он болои зан фарз мебошад», истеъмол мешавад [22, с. 70].

Калимаи иқтибосии *ҳавос* аз силсилаи калимаҳоест, ки дар доираи гӯйишҳои ҳозираи тоҷикӣ дар баробари сурати куҳан бо таҳаввулотӣ шакл низ боқӣ мондааст. Соҳибони луғатномаҳои зеридаст маъноӣ ин вожаро «нерӯҳое, ки тавассути онҳо чизеро ҳис мекунанд ва дармеёбанд» эзоҳ додаанд [67, қ.1, с. 286-287; 65, қ.2, с. 482; 61, с. 526-527].

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» низ ҳамин маъно таъкид шудааст [71, қ.2, с. 713].

Дар «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдуррахмони Ҷомӣ *ҳавос* ба маъноӣ дар фарҳангномаҳо ишорагардида эзоҳ ёфтааст [с. 848] ва дар тазкираи мавриди таҳлил камбасомад буда, ба ҳамин маъно дучор омад: *Ҳавоси ман аз кор меафтад, на гӯши ман мешунавад ва на чашми ман мебинад* [с. 560]. Ва ҳикоят кардаанд аз асҳоби вай, ки: «Гуфтани вай ин қасидаро на бар қоидаи шуаро буд, балки оҳе вайро ҷазбае мерасид ва рӯзҳо, ҳафта ё даҳ рӯз камобеш аз *ҳавоси* худ ғоиб мешуд» [с. 665].

Шевашинос Ф. Убайдов роҷеъ ба вижагиҳои истифодаи ин вомвожа дар лаҳҷаи Мастҷоҳ таваққуф намуда чунин навиштааст: «Мастҷоҳиён калимаи мазкурро бо табдили ҳамсадоҳои «х», «в» ба «х» ва «м» (инчунин, бо табдили садоҳои «а» ба «у» – С.М.) ба шакли *хумос*, лек ба ҳамон маъноӣ пешин дар гуфтори хеш истифода мебаранд: *Йа ҳафта бозе ки хумос-аш нест-ай*» [34, с. 134]. *Вай йа бехумосай дуруғ-а гуфтиш, худат мерафтӣ ҳазор бор бийа буд. Бечора пир шудийан, хумосишун не ҳарган мегун* (Палдорак).

Аз таҳлили истифодаи калимаи мазкур дар гуфтори намояндагони ин минтақа аён мегардад, ки он бо табдили ҳамсадоҳои «х» ба «х» дар ҳиҷоӣ яқум ва «в» ба «м» дар ҳиҷоӣ дуҷум ба сурати *хамос* низ мавриди истифода қарор дорад [75, с. 103]: *Ҳамсойа йа моҳ боз бехамос хобанд йа бор диданишун рав айбай*.

Алҳол *ҳавос* дар гуфтори мардуми Навдонаки гурӯҳи раштии шеваи чанубӣ бо ҳамон шаклу маънои қадим боқӣ мондааст: *Ҳоли ҳами сини барга рафтаесодам, ҳавос-ъм парешон* [69, с. 68]

Калимаи мавриди таҳлил дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба дигаргунии зоҳирӣ дучор гардидааст, аммо дар ғӯйишҳои чанубии забони тоҷикӣ бе ҳеҷ тағйирот ҳифз гардидааст.

Ба ҳамин тартиб дар рисола калимаҳои *заифа, тирез, тамаъ, волида, мартаба, футур, салот, суффа* таҳлил шудаанд.

3.2.2. Аносири луғавии мансуб ба сифату зарф. Дар тазкираи мавриди таҳқиқ мо ба чанде аз калимаҳои мансуб ба сифат ва зарф дучор гардидем, ки дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои чанубӣ маҳфуз мондаанд. Яке аз ҳамин калимаҳои тадқиқшаванда калимаи *ҳонис* мебошад. Ҷомӣ дар тазкирааш ҳангоми баёни зиндагии Шайх Муфарраҷ дар ду маврид ба маънои дар луғатномаҳои боло мундариҷ истифода гардидааст: Ва савганди ҳеҷ як *ҳонис* нашавад [с. 715]. Чун савганди ҳеҷ як *ҳонис* нашуда бошад? [с. 715]

Калимаи мазкур имрӯз дар нутқи мардуми зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ ба шакли *ҳунис* барои ифодаи маънои «фидяи қасами шикаста» корбурд дорад: *Ҳунис-и қасам мағамине, йа се руз руза гирам. Қасам хурдаги-йам, бо мам-ба мадор а гуҷо, ки, ҳунис-и қасам руза-пуза гирам* [34, с. 135]. *Ҳунис-и қасам-ат дусад сомонам те.*

М. Шукурзода низ корбасти ин воҳиди луғавиро дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба сурати *ҳунис* барои ифодаи маънои «гунаҳгор (дар мавриди шахси савгандшикан истифода мешавад -М.С.)» қайд намудааст: *Қасам хурам, ҳӯнис мегам, неке ки* [75, с. 112]. Алҳол калимаи мавриди муқоиса дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ҳамчун ҷузъи воҳиди фразеологии *қасами ҳунисӣ хӯрдан* ҳам ба назар мерасад.

Аз таҳлили калимаи *ҳонис* маълум мешавад, ки дар гузашта доираи истеъмоли маҳдуд дошта, алҳол дар лаҳҷаи Мастҷоҳ бо дигаргунии овозӣ боқӣ мондааст.

Ин вожа бо чунин маъно дар ашъори адибони муосир ҳам ба мушоҳида мерасад:

Шахсони шохисро нигар, як тӯда *ҳонисро* нигар,

Карнои шодӣ як тараф, нанги фасодӣ як тараф [5, с. 381].

Силсилае аз аносири луғавии «Нафаҳот-ул-унс» бе ҳеҷ дигаргунӣ пойдор мондаанд. *Мазбут* аз шумори ҳамин гуна вожаҳои соҳибӣ. Ин калима дар «Нафаҳот-ул-унс» ба маънои «баста, маҳкам» эзоҳ ёфтааст [с. 838]. Ҷомӣ онро ду маротиба дар тазкираи мавриди баррасӣ истифода намудааст: Дар он ҷо иҷозати худро ёфтам, бе тафовут магар бар ҳарфе чанд, бо вучуди он ки он хилват мазбут набуд ва дари он кушода мебуд [с. 608].

Сокинони куҳансоли баъзе деҳоти Масҷоҳ *мазбутро* бе ҳеҷ дигаргунӣ кор мефармоянд: *Да и суну сол мусафедам иқа мазбут мешуд-а? Ага мазбут намебуд кайҳо да и чули Дилварзин мемурд* (Имбеф).

3.3. Аносири луғавии арабӣ – чузъи феълҳои таркибии номӣ. Аз таҳлили муқоисавӣ-таърихӣ аносири луғавии иқтибосии «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ аён мегардад, ки як силсила феълҳои таркибие ба кор рафтаанд, ки чузъи номии онҳо аз калимаҳои арабӣ ташаккул ёфтаанд.

Дар ташаккули ин гурӯҳи феълҳои таркибии номии дар тазкираи мавриди таҳлил дучороянда мавқеи калимаҳои ёридаҳандаи кардан, шудан ва гуфтан ҷашмрас аст. Чузъҳои номии ин қабил феълҳо, ки аз диди мансубияти забонӣ марбути забони арабӣ мебошанд, баъзан бо дигаргуниҳои муайян низ пойдор мондаанд. Аз ин вачҳ, мо тасмим гирифтаем, ки онҳоро ба гурӯҳҳо тақсим намуда, мавриди баррасӣ қарор диҳем.

3.3.1. Феъли таркибии номӣ бо феъли кардан. *Сиёсат карданро* Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ба маънои «саҳтгирона рафтор кардан бо мақсади тарсонидан, ҳайбат намудан» ба кор рафтааст: Чун ба қозӣ расид, гуфт: «Эй қозӣ! Қадом Қазибулбонро ба ҳоким мебарӣ ва *сиёсат мекунӣ*?» [с. 645] Ва шайх вайро бихонд ва ба сабаби он ки изҳори қаромат карда буд, вайро *сиёсати* бисёр *кард* ва гуфт: «Ду шамшер дар як ғилоф намешояд, аз суҳбати ман дур бош!» [с. 696]

Алҳол дар лаҳҷаи Мастҷоҳ *сиёсат кардан* ба маънои «тарсонидан, ҳайбат кардан» мавриди истифода қарор дорад. Шевашинос Ф. Убайдов истифодашавии феъли *сиёсат карданро* дар зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ низ ишора намудааст: *Э ин-а камакак сийосат кунед дам-аш-а мегирад. То сийосат-аш накардам, ҳап накард* [34, с. 141]. *Бобо унҳое бепарвойан сийосат-шун кунед. Вай-а то додо-и сийосат-аш накунан аз ҳишики наметарсад* (Оббурдон).

Истифодаи феъли мавриди муқоисаро дар осори устод Лоик метавон вохӯрд:

Худ батар аз кӯдакем, аммо чу солори ҷаҳон,

Кӯдакони хешро дӯғу *сиёсат мекунем* [5, с. 289].

Феъли таркибии номии *биҳил кардан* дар манобеи луғавии дастрас «бахшидани ҷурм, авф кардани гуноҳ» маънидод шудааст [70, ҷ.1, с. 187-188; 71, ҷ.1, с. 208; 61, с. 53]. М. Ғиёсиддин аснои шарҳи моддаи луғавии *биҳил* ҳамин маъноро ҷонибдорӣ намудааст [67, ҷ.1, с. 119].

Оид ба мансубияти забонии чузъи номии феъли мавриди таҳлил миёни фарҳангшиносон ихтилофи назар ба ҷашм мерасад.

Д. Начот дар луғатномааш чузъи номии феъли мавриди таҳлилро гуфтугӯии дониста, дар мавриди мансубияти забонии он хомӯш мондааст [65, ҷ.1, с.93]. Ромпурӣ бошад, мансубияти забонии чузъи номии ин феълро аз забони арабӣ меҳисобад. Номбурда бо таъя ба иттилои «Суроҳ» ва «Қомус» онро баргирифта аз **баҳил** (بَحِيل) -и арабӣ дониста, дар мавриди ифодаи маънои «тарккардашуда ва ба мурод гузошташуда; *маҷозан* муоф (авф кардашуда бахшидашуда – С.М.)»

корбурд доштанаширо қайд намудааст [67, ҷ.1, с. 119]. Мураттибони «ФЗТ» қаринаҳои **биҳил** ва **баҳил**ро зикр намуда, онро иқтибос аз забони арабӣ доништаанд [70, ҷ.1, с. 187].

Феъли мазкур дар «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдуррахмони Ҷомӣ ба маънои «бахшидани чурм, авф кардани гуноҳ» панҷ басомад дорад: Рӯзе Ҳишом дар хоб рафта буд, чун бедор шуд, дид, ки дар зироати шахсе даромадааст ва мечарад, вайро пеши соҳиби зироат бурд ва гуфт, ки: «Вайро бистон, ки зироати ту хӯрдааст». Соҳиби зироат гуфт: «Ман туро *биҳил кардам*» [с. 318]. ... Саид Амири Кулолро фармуданд, ки: «Дар ҳаққи фарзандам Баҳоддин тарбият ва шафқат дарег надорӣ ва туро *биҳил накунам*, агар тақсир кунӣ» [с. 476]. Вайро аз падар бист ҳазор дирам мерос расида, аммо дар зиммаи кавме буд, эшонро гуфт: «Даҳ ҳазорро ба ман бидиҳед ва даҳи дигар ба шумо *биҳил кардам*» [с. 321].

Ба маънои фавқ мустаъмал гардидани *биҳил кардан*ро метавон дар осори гузашагон, амсоли Муиззӣ вохӯрд:

Кардам ҳаме чурмат биҳил,

Гарчи зи ғам куштӣ маро [70, ҷ.1, с. 188].

М. Шукурзода дар «Заррезаҳои Зарафшон» агар муравваҷии феъли *биҳил кардан*ро дар шакли *пӯҳил кардан* барои ифодаи маънои «бахшидан, аз гуноҳи касе гузаштан» дар лаҳҷаи Мастҷох таъкид намуда бошад [75, с. 77], пас муҳаққиқ Ф. Убайдов дар мавриди бакорравии ин феъл дар зерлаҳҷаи поёни Мастҷох чунин нигоштааст: «Дар зерлаҳҷаи поёни Мастҷох ин феъли таркибии номӣ (*биҳил кардан* – С.М.) то ҳанӯз (барои баёни ҳамон маънои классикиаш, яъне «бахшидани чурм, авф кардани гуноҳ» – С.М.) маҳфуз монда, он аз забони мардуми ин маҳал бисёр шунида мешавад: *Пеш а мурдан-ам биҳил-ам кунед, ки гур-ба хоб-ам барад. Биҳил-ам кунед, додар, ғазоб-тун додам*» [34, с. 140]. *Вайа а биҳил-аш кунам ба у коро-и.*

Имрӯз феъли номбурда дар баъзе лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар шаклҳои *пӯҳил кардан*, *пъҳил кардан* баробари ифодаи маънои куҳанаш – «бахшидан, авф намудан», барои баёни мафҳуми «розӣ шудан» ҳам дар истифода қарор дорад: *Хайру баракат-а бӯта, пӯҳил кӯ* (бахшидан, авф намудан – С.М.). *Нон-у намак-ӯт-а пӯҳил кӯ* (розӣ шудан – С.М.), *ки мо мерем* [69, с. 485]. Аз тафсири дар ин луғатнома дарҷгардида маълум мешавад, ки феъли мавриди муқоиса дар ғӯйишҳои ҷанубӣ тобиши нави маъноӣ низ пайдо кардааст.

Қаринаи *пӯҳил кардан* дар ифодаи маънои пешин дар осори шоирони муосир, аз ҷумла Лоик Шералӣ вохӯрд:

Ало модар, *пӯҳил кун* шири покатро,

Ҳама сӯи Худо ноланд, ман сӯи ту менолам [5, с. 281].

Дар ин зерфасли диссертатсия ба чунин низоми баррасӣ вижагиҳои пойдормонии феълҳои таркибии номии, ки аз ду қисм: вожаҳои арабӣ (ҳиссаи номӣ) ва калимаҳои тоҷикӣ (феъли ёвар) ташаккулёфтае мисли

тамаъ кардан, чаҳд кардан, таманно кардан, хилват кардан таҳлил шудаанд.

3.3.2. Феъли таркибии номӣ бо феълҳои шудан ва гуфтан. Дар тазкираи мавриди баррасӣ як силсила феълҳои таркибие корбасти гардидаанд, ки ҷузъии номии онҳо арабӣ буда, дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ бо таҳаввулотӣ шакл ё бе ҳеҷ дигаргунӣ пойдор мондаанд. Яке аз феълҳои таркибии номии бе ягон дигаргунӣ боқимонда *осӣ шудан* мебошад. Деххудо яке аз маъноҳои феъли *осӣ шудан*ро «гуноҳ кардан» доништааст [78, ҷ.10, с. 15664].

Феъли ёдшуда дар «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ тибқи ҳисоби мо, панҷ маротиба ба маънои «гунаҳкор шудан» мавриди истифода қарор гирифтааст: Ва ҳар кӣ ба ислом муттасаф гардад, дар Худой *осӣ* нашавад ва агар *осӣ шавад*, эътизор кунад ва чун эътизор кунад, қабул афтад [с. 699]. Гуфт: «Офияти рӯз он аст, ки дар вай *осӣ* нашавам, Худойро, субҳона» [с. 99]. Гуфт: «Диле, ки Худой худро бишносад ва дар вай *осӣ шавад*» [с. 248].

Феъли мавриди таҳлил алҳол дар лаҳҷаи Мастҷоҳ барои ифодаи маънои «гунаҳкор шудан» истифода мегардад: *Нун-а ти по нақун, ки осӣ меш-ӣ. Одам тарафи одами қалун ихел-ӣ намеқунад, осӣ мешад* (Оббурдон).

Дар ғӯйиши Обигарми гурӯҳи раштии шеваи ҷанубӣ низ ба маънои зикргардида қор фармуда мешавад: *Намаки вай-а хурдӣ, осӣ намешавӣ, ки ту омада, бо (боз) бо зани вай дастдарозӣ мекънӣ* [69, с. 454].

Аз қайду ишораҳои дар «Фарҳанги бузурги сухан» дарҷгардида маълум мешавад, ки феъли *осӣ шудан* дар гуфтугӯи форсизабонони Эрон барои ифодаи маънои «аз таҳаммули чизе ё касе ҳаста шудан; ба танг омадан» мавриди истифода қарор дорад: *Аз дасти ин баччаи нимуҷбӣ осӣ шудам* [77, ҷ.5, с. 4947].

Феъли таркибии номии аз ҷузъҳои арабӣ ва тоҷикӣ ташаккулёфта *холӣ шудан* мебошад. Мураттибони «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» феъли мазкурро ба се маъно маънидод намудаанд: 1) тихӣ шудани чое аз чизе; 2) фориғ шудан (аз коре); 3) озод шудан, баромадан (аз қор) [71, ҷ.2, с. 445]. Деххудо дар «Луғатнома» панҷ маънои ин феълро сабт мекунад: 1) тихӣ шудан; 2) хилват шудан; 3) ҷудо шудан; 4) танҳо шудан; 5) раҳо шудан ва озод гаштан [78, ҷ.6, с. 9390]. Дар луғатномаи «Фарҳанги бузурги сухан» бошад, феъли *холӣ шудан*: 1) ба сурати холӣ ва тихӣ даромадан; 2) маҷозан танҳо шудан; 3) *маҷозан* дур шудан тафсир гардидааст [77, ҷ.4, с. 2655].

Таҳлилу баррасӣ ва киёсу муқобалаи маводи дар сарчашмаҳои луғавӣ дарҷгардида касро ба бардоште мерасонад, ки феъли мавриди таҳқиқ аз воҳидҳои сермаъно ва серистифодаи осори классикони форсу тоҷик будааст. Мо онро ба маънои нахуст ҷанӯз дар осори шоирони аҳди Сомониён дида метавонем [78, ҷ.6, с. 9390].

Дар «Нафахот-ул-унс»-и Абдуррахмони Ҷомӣ феъли мавриди таҳлил ба маъноҳои зайл дучор омад:

а) «тиҳӣ шудан»: Ба он тичорат кунам ва суди онро бар фуқаро нафақа кунам ва гоҳе меғуфт: Абуабдуллоҳи Нибоҷӣ Юсуф ибни ал-Хусайнро гуфт: «Ҷаҳон аз содиқону ростон ҳолӣ шудааст, агар тавонӣ сидқро лозим гир дар ҷамеи аҳволи худ ва бидон, ки дар зумраи мардони ин роҳ дарнаёбӣ ва маротиби эшон наёбӣ, модом ки радди ҳамаи ҳалоик нашавӣ» [с. 144];

б) «раҳо шудан ва озод гаштан»: Худои таоло иноят кард ва аз он ҳалос шудам ва ҳамеша ҷашми он ҷавонро бар худ мебинам ва ҳаргиз аз шармандагии вай *ҳолӣ нашуда* ва нахоҳам шуд, то ба он вақт, ки ба Худои таоло бирасам [с. 281].

Алҳол дар лаҳҷаи Мастҷоҳ феъли мавриди назар бо ҳамон маъноҳои истифоданамудаи Ҷомӣ мавриди корбурд қарор дорад: *Вай то ҳолӣ шудани косаи-а хурд* (Роғ). *Ман ҳолӣ шудам ҳатман ба наздашон мерам* (Оббурдон). *Баъди абед камтар ҳолӣ мешам ба ӣа бор пештун медам* (Ревомутк).

Дар нутқи намояндагони ин минтақа барои ифодаи маънои маҷозии «танҳо шудан» ҳам роиҷ аст: *Бинед агар ҳолӣ бошанд мо пешун дарем* (Пастигав).

Мураттибони «Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» истифодаи феъли мазкурро дар шакли *ҳолӣ шидан* барои баёни маъноҳои 1) ҳолӣ (тиҳӣ) шудан; 2) озод (сабукдӯш) шудан (аз мансаб); 3) зоидан, таваллуд кардан таъкид намудаанд: *У ҳолӣ шид, ҳоли райис не. Зан-ӯи дина ҳолӣ шид, дъхтар бъдай. Дул ҳолӣ шид, гандъм бъдоз* [69, с. 677].

Эроншиноси варзида В.С. Расторгуева дар луғатномааш ба гунаи *ҳолӣ шӯдӣ* истифода гардидани ин феъли таркибии номро дар лаҳҷаи Риштон ба қайд овардааст: *Ғарбеләтон ҳолӣ шәвәд тийт* [56, с. 204].

3.4. Муқоисаи калимаҳои иқтибосии забонҳои дигар. Яке аз калимаҳои портишакли дар тазкираи мавриди таҳлил ба маънои «чуръат» корбастгардида *заҳра* мебошад: ... ба гӯшаи масҷид рафтам ва бихуспидам ва *заҳраи* он надоштам, ки ҳаракате кунам [с. 587]. Агар фармони ту будӣ, киро *заҳра* будӣ, ки номи ту бар забон рондӣ [с. 130].

Лозим ба тазаккур аст, ки «... имрӯз дар забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он бо вучуди аз ҷиҳати решаи пайдоишашон ягона ба ҳамон гунаи куҳан ба қонуну қоидаи талаффузу имлои забони тоҷикӣ бегона якҷанд калимаҳои портӣ ба кор мераванд» [7, с. 84].

Дар лаҳҷаи Мастҷоҳ калимаи *заҳра* ба маънои «чуръат, далерӣ» мустаъмал аст: *Ӯа (к) заҳраи кунед, ҳвай тарсад* (Табушн).

Дар гӯйишҳои ҷанубӣ вожаҳои *заҳрадор* / *зайрадор* барои ифодаи маънои «часур, бебоқ, нотарс, диловар, далер» кор фармуда мешаванд [69, с. 232].

Заҳра ба ҳамон шаклу маънои собиқ дар ашъори бархе шоирони имрӯзи мо, мисли устод Фарзона вомахӯрад:

Надорам *захра*, то гӯям видоят,
Қасам бар будани бемунтаҳоят [2, ҷ.1, с. 461].

ХУЛОСА

I. НАТИЦАҲОИ АСОСИИ ИЛМИИ РИСОЛА

Сарчашмаҳои хаттии гуногунҷанри даврони гузашта ва имрӯза дар инъикоси ҳолати забон нақши бориз доранд. Пӯшида нест, ки дар муҳовараи намояндагони манотиқи гуногуни тоҷикнишин як гурӯҳ калимаҳое маҳфуз мондаанд, ки дар онҳо асолати беш аз ҳазорсолаи забон акс ёфтааст. Дар шеваҳои имрӯза ҳиссае аз калимаҳои куҳанбунёд бе ҳеҷ таҳаввулот, қисми дигар бо дигаргунии муайяни овой истифода мешаванд.

Аз таҳқиқи муқоисавии вожаҳои эронислу иқтибосии «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ мо ба хулосаҳое расидем, ки асоситарини онҳо ба ин қарор мебошанд:

1. Дар шеваҳои кунунии забони тоҷикӣ як гурӯҳ калимаҳои куҳан ба кулли маъноҳои собиқашон истифода мешаванд, гурӯҳи дигар бошанд, дар ифодаи яке аз маъноҳои қадим боқӣ мондаанд. Гоҳе истифодаи онҳо дар таркиби ибораҳо ҳам дучор меоянд (**тирези қад, тари машк**) [5-М].

2. Дар қатори ҳазорон вожаву ибороти дар забони адабӣ корбурддошта як силсила аносири луғавии дар «Нафаҳот-ул-унс» дучороянда то имрӯз дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ бо як қатор вижагиҳо: бе ҳеҷ таҳаввулот, бо дигаргунии шакл ва маъно маҳфуз мондаанд. Ҳиссае аз калимаҳои тазкираи мазкур дар ҳамаи ғӯйишҳои кунунии забони тоҷикӣ истифода мегарданд, бахши дигар хоси якҷанд ғӯйишҳои тоҷикӣ мебошанд, силсилаи сеюм танҳо дар муҳовараи мардуми ҷануби Тоҷикистон ё дар доираи ду-се ғӯйиш маҳфуз мондаанд.

Силсилае аз вожагон бо вучуди дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ гардиш доштанишон дар баъзе ғӯйишҳои дигари забони тоҷикӣ, хатто, дар ғӯйишҳои Эрону Афғонистон низ роиҷ мебошанд. Шохиди чунин андешарониҳо метавон вожаҳое, чун **чоштгоҳ** (ба сурати *чошқаҳ*), **эзор**, **машк**, **бехост** (лаҳҷаи Андарак), **пойтоба** (Самарқанд); **охур** (Афғонистон), **машк**, **батар** (Эрон), **пушта** (Бухоро) ва даҳҳои дигарро метавон мисол овард [3-М; 4-М]. Ҳамчунин, як даста калимоти асари мавриди баррасӣ дар бархе забонҳои имрӯзаи шарқизеронӣ, ба монанди яғнобӣ ба мушоҳида мерасанд (*нишеб* ба шаклҳои *nīšīb / nēšēb / nēšēp*); *охур* ба шакли *oxūr*; **тирез** дар сурати *tīrīz*; *фардо* дар шаклҳои *fīrōk / fīrunta / farōnta*) [3-М; 5-М].

3. Ҳудуди паҳншавии калимаҳои аслии ва иқтибосии дар тазкираи Абдурраҳмони Ҷомӣ вучуддошта дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ҳамгун набуда, ҳиссае аз онҳо дар як ё ду лаҳҷа, иддаи дигар дар бештари ғӯйишҳо бе ягон таҳаввулот ё бо таҳаввулоти ҷузъӣ ё ҷиддӣ маҳфуз мондаанд [4-М].

4. Бархе аносири луғавии дар тазкираи Ҷомӣ дучороянда дар гузашта дараҷаи корбурди хеле маҳдуд доранд, зеро дар асари суханвар ва сарчашмаҳои дигари тоҷикӣ ба нудрат вомехӯранд.

5. Агар гурӯҳе аз феълҳои таркибии номии дар «Нафаҳот-ул-унс» вучуддошта дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ мустаъмал бошанд, пас ба феълҳои таркибии номие низ дучор меоем, ки ба маънои дар асари мазкур бақоррафташон танҳо хоси лаҳҷаи мардуми ҷануби Тоҷикистон мебошанд (**кадхудо шудан**).

6. Як гурӯҳ калимаҳои аслии дар тазкираи мавриди таҳқиқ дучороянда дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ баробари дар алоҳидагӣ ба қор рафташон, инчунин дар таркиби зарбулмасалҳо низ вомехӯранд (*Патаку пайтобаи касе шудан. Аз охури баланд алаф хӯрдан. Тирез ҳаф тахта будан*). Бархе калимаи иқтибосӣ дар тазкираи мазкур ҳам дар алоҳидагӣ, ҳам таркиби воҳидҳои фразеологӣ қорбасти гардидаанд, ки онҳо дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба ҳамон собиқашон ҳифз шудаанд.

7. Баъзе вожаҳои дар тазкираи Абдурраҳмони Ҷомӣ дучороянда имрӯз дар радифи қорбурдашон дар лаҳҷаи Мастҷоҳ, боз синонимҳо пайдо намудаанд.

8. Ҳиссаи фаровони аносири луғавии эронислу иқтибосии дар «Нафаҳот-ул-унс» мавҷуда дар ғӯйишҳои кунунии забони тоҷикӣ аз лиҳози зоҳирӣ дигаргун шудаанд, ҳиссаи андакашонро бе ягон таҳаввулот дар муҳовараи ҳаррӯзаи худ қор мефармоянд. Баъзан ҳолатҳое ба мушоҳида мерасанд, ки як калима агар дар лаҳҷаи Мастҷоҳ бо шакли маънои қуҳан истифода гардад, он дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ бо дигаргунии зоҳирӣ қорбурд дорад.

9. Силсилаи фаровони калимаҳои асливу иқтибосии дар тазкираи Абдурраҳмони Ҷомӣ дучороянда ҳоло дар лаҳҷаи Мастҷоҳ дар як шакл қорбасти мегарданд, аммо дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ дар якҷанд гузина мавриди истифода қарор доранд.

10. Дар «Нафаҳот-ул-унс» баъзе калимот дар баробари шакли меъриашон шакли шифоҳии онҳо низ истифода шуда, аз лиҳози доираи қорбурд гунаи шифоҳӣ бартарӣ дорад.

11. Баъзе афъоли қуҳан дар забони адабии тоҷикӣ доираи истифодаи маҳдуд доранд ё умуман истифода намешаванд, дар доираи лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ҳамон асолати қадими ҳудро нигоҳ доштаанд [4-М].

12. Ҳиссае аз калимаҳои дар тазкираи мавриди муқоиса бадастомада имрӯз дар ғӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ бо баробари истифодашон бо сурати қуҳан, инчунин бо тағйири шакл вомехӯранд. Бахши дигар агар дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба ҳамон маънои қуҳан боқӣ монда бошанд, пас дар гуфтори мардуми ҷануби Тоҷикистон ба дигаргунии маъноӣ маҳфуз мондаанд [5-М].

13. Дар тазкираи мавриди баррасӣ калимаҳои иқтибосии арабӣ аз нигоҳи теъдод аз вомвожаҳои забонҳои дигар (портӣ, туркӣ) бартарӣ

доранд, ки шоҳиди иртиботи куҳан ва наздики гузаштагонамон бо арабҳо мебошад.

14. Як ҳисса калимоти «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдуррахмони Ҷомӣ имрӯз дар муҳовараи мардум дар таркиби вожаҳои мураккаб ё якҷоя бо феълҳои таркибии номӣ корбасти мегарданд.

15. Афзоли дар тазкираи мавриди назар дучороянда ва дар шеваҳои имрӯзаи тоҷикӣ маҳфузмонда аз лиҳози сохт гуногун буда, феълҳои таркибии номӣ бештар дар шеваҳои ҳозираи тоҷикӣ бо як қатор вижагӣҳо маҳфуз мондаанд [1-М].

Феълҳо дар асари Абдуррахмони Ҷомӣ нисбат ба дигар ҳиссаҳои нутқ дар ифодаи як силсила маъноҳо истифода гардида, имрӯз дар гуфтори тоҷикон бо як ё чанд маънои бостонии худ боқӣ мондаанд.

II. ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Дар асоси таҳқиқи муқоисавии забони «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдуррахмони Ҷомӣ бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ тавсияҳои зайл манзур мешавад:

1. Ба мақсади ҳамаҷониба омӯҳани сурати куҳани забон нуктаҳои назариявии дар рисола матраҳгаридаро метавон дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ барои донишҷӯён ва магистрантон ба сифати фанни интихобӣ мавриди омӯзиш қарор дод.

2. Ҳосили таҳқиқро метавон барои тақмили корҳои илмӣ марбут ба таърихи забон, лексикология, фразеология, шевашиносӣ, таҳияи дастурҳои таълимӣ ва китоби дарсии вожаҳои куҳанбунёди ғӯйишҳои тоҷикӣ корбасти намуд.

3. Натиҷаҳои аз баррасии мавзӯи бадастомада ҳангоми таҳияву бознашри луғатномаи осори Ҷомӣ ва фарҳангномаҳои тафсирию этимологӣ ба қарор хоҳанд рафт.

4. Маводи фактологӣ аз таҳлили аносири аслию иқтибосии «Нафаҳот-ул-унс» ва вижагӣҳои боқимонии онҳо дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ бадастомада метавон дар вақти тайёр кардани маҷмуаи машқҳо аз шевашиносӣ ба қарор бурд. Зарур аст, ки ба мақсади дар сатҳи шоиста роҳандозӣ намудани тадриси ин бахши илмӣ забон бояд маҷмуае таҳия гардад, ки фарогирандаи аносири луғавӣи осори пешинӣён бошад.

5. Дар заминаи маводи сарчашмаҳои куҳани забони тоҷикӣ таҳияи тақмили фарҳангномаҳои калимаҳои таърихи куҳандоштаи шеваҳои имрӯзаи тоҷикӣ муҳим мебошад.

6. Маводи аз таҳлили муқоисавии «Нафаҳот-ул-унс»-у лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои мардуми ҷануби Тоҷикистон дастрасгардида аснои таълими фанҳои забони адабии тоҷикӣ (бахши лексикология), таърихи забон ва адабиёти тоҷик, таърихи забони адабии тоҷикӣ ва шевашиносии муносиру таърихӣ мавриди қарор гирад.

ФЕҲРИСТИ ОСОРИ ТАҲҚИҚӢ I. САРЧАШМАҲО

1. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ (Ахтарони адаб) [Матн]. Таҳияи матн ва луғату тавзеҳот аз Худой Шарифов ва Абдушукур Абдусатторов. Чопи дувум. Ҷ. 2. – Душанбе: Адиб, 2019. – 480 с.
2. Фарзона. Ҳама гул, ҳама тарона [Матн] / Фарзона. Ҷ. 1. – Хучанд: Хуросон, 2014. – 504 с.; ҷ. 2. – Хучанд: Хуросон, 2014. – 500 с.
3. Хучандӣ, Ф. Девон (панҷсад ғазали дилангез) [Матн] / Ф. Хучандӣ. – Хучанд: Хуросон, 2014. – 540 с.
4. Ҷомӣ, А. Нафаҳот-ул-унс мин ҳазарот-ил-қудс [Матн] / А. Ҷомӣ. Таҳиягарони матн, муаллифи муқаддима ва феҳристҳо М. Окилова, Б. Мирсаидов. Зери назари академик Н. Салимов. – Душанбе, 2013. – 865 с.
5. Шералӣ, Л. Куллият [Матн] / Л. Шералӣ. Ҷ. 1. – Душанбе: Адиб, 2008. – 560 с.

II. ОСОРИ ИЛМӢ А. Ба забони тоҷикӣ

6. Абдуллоев, Р. Як манбаи пурарзиши «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] // Маводи ҳамоиши байналмилалии «Ҷойгоҳи Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ дар муколамаи фарҳангҳо» / Р. Абдуллоев. – Хучанд: Нури маърифат, 2014. – С.14-21.
7. Азимова, У.А. Таҳлили муқоисавӣ-таърихӣ лексика ва фразеологияи «Таърихи Байҳақӣ» бо лаҳҷаҳои муосири шимолӣ ва ҷанубии тоҷикӣ: дисс. ном. илмҳои филол: 10.02.20 [Матн] / У.А. Азимова. – Хучанд, 2020. – 170 с.
8. Афсаҳзод, А. Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ – адиб ва мутафаккири номӣ (нашри дувуми таҳеҳу такмилёфта) [Матн] / А. Афсаҳзод. – Душанбе: Адиб, 2014. – 464 с.
9. Афсаҳзод, А. Ҷомӣ – адиб ва мутафаккир [Матн] / А. Афсаҳзод. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 384 с.
10. Забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]. Мухаррири махсус Ш. Рустамов. Қисми 1. Лексикология. Фонетика. Морфология. – Душанбе: Маориф, 1982. – 461 с.; қисми 2. Синтаксис. – Душанбе: Маориф, 1995. – 336 с.
11. Исмоилов, Ш. Лексикаи лаҳҷаи водии Рашт [Матн] / Ш. Исмоилов. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 334 с.
12. Исрофилниё, Ш. Ҷомӣ ва суннати ғазалсароии адаби форсии тоҷикӣ (таҳлили муқоисавии се ғазал аз дидгоҳи нақди формалистӣ) [Матн] // Маводи конференсияи илмӣ-амалии байналмилалии «Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ ва марҳилаи рушди илму адаби тоҷику форс дар асри XV» (Душанбе, 20-уми сентябри соли 2014) / Ш. Исрофилниё. – Душанбе: Баҳманрӯд, 2014. – С.6-13.

13. Карамшоев, Д. Муносибати Ҷомӣ ба забон [Матн] // Абдурахмони Ҷомӣ (мачмуаи материалҳои ҷашни 550-солагии) / Д. Карамшоев. – Душанбе: Дониш, 1973. – С.127-143.
14. Курганов, З.Д. Таҳқиқи муқоисавӣ-таърихӣи унсурҳои ёвари сервизиҳои осори садаҳои X-XIII ба даври муосир: дисс. док. илмҳои филол: 10.02.20 [Матн] / З.Д. Курганов. – Хучанд, 2024. – 343 с.
15. Курбонов, С.Ҳ. Таҳқиқи муқоисавӣи калимаҳои ҳоси шева дар лаҳҷаҳои тоҷикӣи ҳавзаи Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон ва шеваи ҷанубӣи забони тоҷикӣ: дисс. док. илмҳои филол: 10.02.01 [Матн] / С.Ҳ. Курбонов. – Душанбе, 2023. – 439 с.
16. Қӯрғонов, З. Тобишҳои маъноӣи вожаҳо ва қолабҳои қухани баён дар «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] // Маводи ҳамоиши байналмилалӣи «Қойҳои Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ дар муқолаҳои фарҳангӣ» (Хучанд, 3-4-уми ноябри соли 2014) / З. Қӯрғонов. – Хучанд: Нури маърифат, 2014. – С.189-193.
17. Маҳмадҷонов, О.О. Бозтоби номвожаҳои субстратӣ дар осори Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] // Паёми Донишқадаи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ, таърих ва фалсафа / О.О. Маҳмадҷонов, Б.А. Қудратова. – Душанбе, 2018. – №4 (32). – С. 3-9.
18. Маҷидова, С.Қ. Силсилаи маонӣи калимоти пурмаъноӣи ғазалиёти Абдурахмони Ҷомӣ. Монография [Матн] / С.Қ. Маҷидова. – Самарқанд, 2021. – 224 с.
19. Мухторӣ, Қ. Хусусиятҳои луғавӣи услубӣи ашъори Рӯдакӣ [Матн] / Қ. Мухторӣ. – Душанбе: Деваштиҷ, 2006. – 130 с.
20. Насриддин, А. Фарҳанги тафсирии «Шамс-ул-луғот» (сарҷашмаҳо, лексика, хусусиятҳои лексикография) [Матн] / А. Насриддин // Қуллӣҳои осор (Дар ҳафт муҷаллад). Қ. 5. – Хучанд: Ношир, 2013. – С.417-582.
21. Неменова, Р.Л. Шеваи ҷанубӣи забони тоҷикӣ (фонетика, лексика) [Матн] / Р.Л. Неменова, Ғ. Қӯраев. Таҳти назар ва таҳрири умумӣи В.С. Расторгуева. Қ. 1. – Душанбе: Дониш, 1980. – 331 с.
22. Носирӣ, Б.Н. Вижагиҳои луғавӣи маъноӣи гӯӣиши Фарҳори Афғонистон ва муносибати он ба гӯӣишҳои ҷанубӣи шимолии Қӯлоб: дисс. док. аз рӯӣи ихтисос (доктори фалсафа (PhD)): 6D021003 [Матн] / Б.Н. Носирӣ. – Душанбе, 2022. – 188 с.
23. Носиров, С. Мавқеи вожаҳои классикӣ дар таркиби луғавӣи лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ [Матн] // Аҳбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ) / С. Носиров. – Душанбе, 2019. – № 3 (256). – С.154-159.
24. Одинаев, А. Таносуби забони ашъори Рӯдакӣ ба лаҳҷаи садаи миёнаи Мастҷоҳ [Матн] // Оинадори ҳусни суҳан / А. Одинаев. – Хучанд: Нури маърифат, 2015. – С.245-248.
25. Раҳимов, А.И. Таҳқиқи муқоисавӣи унсурҳои луғавӣи мовароуннаҳрии «Ғиёс-ул-луғот» ба лаҳҷаҳои муосири ҷанубӣи шимолии тоҷикӣ: дисс.

- ном. илмҳои филол: 10.02.00 [Матн] / А.И. Раҳимов. – Хучанд, 2022. – 161 с.
26. Раҳмон, Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон. Китоби I. Ба сӯи пояндагӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с.; Китоби II. Забон ва замон. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432 с.
 27. Раҷабов, А.А. Хусусиятҳои оғозӣ ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ: дисс. ном. илмҳои филол: 10.02.01 [Матн] / А.А. Раҷабов. – Душанбе, 2021. – 177 с.
 28. Саидова, Ҷ.С. Диалектизмҳо ва хусусияти услубии онҳо дар адабиёти бадеӣ (дар асоси маводи осори Абдулҳамид Самад): дисс. ном. илмҳои филол: 10.02.01 [Матн] / Ҷ.С. Саидова. – Душанбе, 2019. – 176 с.
 29. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 310 с.
 30. Саймиддинов, Д. Бархе аз вожаҳои куҳан дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] // Пажӯҳишҳои забоншиносӣ / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Шарқи озод, 2013. – С.37-52.
 31. Самадов, Р. Робитаи забонии «Девони кабир»-и Ҷалолиддини Балхӣ бо ғӯйишҳои муосири тоҷикӣ [Матн] // Паёми Суғд / Р. Самадов. – Хучанд, 2017. – №7. – С.92-96.
 32. Самадов, Р. Иртиботи шеърӣ Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ бо шеваҳои ҷанубии тоҷикӣ (дар мисоли рубоӣҳои Мавлоно) [Матн // Зарбдор / Р. Самадов. 2019. – №15 (4527). – С.4.
 33. Султон, М.Ҳ. Назаре ба «Таърихи Бухоро» [Матн] // Мушкилоти забони илм / М.Ҳ. Султон. – Душанбе: Пайванд, 2006. – С.17-23.
 34. Убайдов, Ф.А. Вожаҳои аслий ва иқтибосии даврони куҳани забони тоҷикӣ дар лаҳҷаи Мастҷоҳ (дар асоси маводи зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ): дисс. ном. илмҳои филол: 10.02.22 [Матн] / Ф.А. Убайдов. – Хучанд, 2012. – 172 с.
 35. Убайдов, Ф. Унсурҳои шевагӣ дар «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Низомии Ганҷавӣ [Матн] // Илм ва ҳаёт (мачаллаи илмӣ-оммавӣ) / Ф. Убайдов. – Душанбе, 2015. – №4. – С.15-18.
 36. Убайдов, Ф. Иртиботи лексикаи лаҳҷаи Масҷо бо забони осори Саъдии Шерозӣ [Матн] / Ф. Убайдов // Пайванди пажӯҳиш. – Хучанд: Ношир, 2021. – С.14-22.
 37. Фозилов, Д.Ф. Хусусиятҳои лексикӣ «Сафарнома»-и Носири Хусрав [Матн / Д.Ф. Фозилов. – Душанбе, 2013. – 170 с.
 38. Хоркашев, С. Баррасии лингвистии ғӯйишҳои мавзӯии таркиби луғаи лаҳҷа [Матн / С. Хоркашев. – Душанбе: Маориф, 2014. – 234 с.
 39. Ҳасанзода, А.А. Иртиботи забони ашъорӣ як шоири ситоишкунандаи ҳунари қарни XVII дар ғӯйишҳои ҳозираи тоҷикӣ [Матн] // Паёми Донишқадаи омӯзгорӣ / А.А. Ҳасанзода. – Душанбе, 2019. – №6 (83). – С.21-30.
 40. Ҳасанзода А.А. Вижагиҳои пайдормонии аносири луғавӣ «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дар ғӯйишҳои муосири тоҷикӣ [Матн] // Аҳбори ДДХБСТ

(силсилаи илмҳои гуманитарӣ) / А.А. Ҳасанзода. – Хучанд, 2020. – №3 (84). – С.85-105.

41. Ҳасанзода, А. Сурати дигари забони аслии куҳан [Матн] / А. Ҳасанзода. – Хучанд: Ношир, 2024. – 340 с.
42. Ҳасанов, А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахвии осори садаҳои X-XIII дар ғуиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). Монография [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 253 с.
43. Ҳасанов, А. Лаҳҷашиносии таърихӣ [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд: Меъроҷ, 2014. – 176 с.
44. Ҳасанов, А. Таҳаввули таърихии вожаҳои тоҷикӣ [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд: Ношир, 2017. – 276 с.
45. Ҷумъаев, М. Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] / М.О. Ҷумъаев. – Душанбе: Матбаа, 2022. – 160 с.
46. Ҷумъаев, М. Хусусиятҳои лексикии иқтибосоти арабӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] / М.О. Ҷумъаев. – Душанбе: Матбаа, 2022. – 192 с.
47. Ҷӯраев, Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ [Матн] / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе, 2017. – 320 с.
48. Ҷӯраева, С. Муродифот дар ашъори Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] / С. Ҷӯраева. – Хучанд, 2011. – 172 с.
49. Шодиев, Р.А. Пажӯҳиши этнолингвистии гӯйишҳои минтақаи Кӯлоб (таҳқиқи таърихӣ ва ҳамзамонӣ): дисс. док. илмҳои филол: 10.02.01 [Матн] / Р.А. Шодиев. – Душанбе, 2022. – 304 с.
50. Шохмирзо, Х. Сурмаи дил [Матн] / Х. Шохмирзо, Ш. Шохмансур. – Хучанд, 1997. – 184 с.
51. Эшнӣёзов, М. Шеваи хардурӣ [Матн] / М. Эшнӣёзов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 232 с.
52. Эшнӣёзов, М. Диалектологияи тоҷик. Дастури таълимӣ [Матн] / М. Эшнӣёзов. Дар зери таҳрири Д.Т. Тоҷиев. Қисми 1. – Душанбе, 1977. – 114 с.

Б. Ба забони русӣ

53. Алиев, Б.Т. Глагольная лексика в «Гаршасбнаме» Асадии Туси: автореф. Дис... Канд. Филол. Наук [Текст] / Б.Т. Алиев. – Душанбе, 1999. – 24 с.
54. Гулназарова, Ж.Б. Семантика глагола в таджикском литературном языке (на примере художественного наследия Абдурахмана Джамии): дис. Докт. Фил. Наук [Текст] / Ж.Б. Гулназарова. – Душанбе, 2020. – 376 с.
55. Капранов, В.А. К вопросу о воззрениях Джамии на язык [Текст] / В.А. Капранов // Абдурахмони Ҷомӣ. Маҷмуаи мақолаҳо. Замони зиндагӣ, ҳаёт ва эҷодиёт. – Душанбе: Ирфон, 1965. – С.105-117.
56. Расторгуева, В.С. Очерки по таджикской диалектологии [Текст] / В.С. Расторгуева. Выпуск 5. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 250 с.
57. Розенфельд, А.З. Ванджские говоры таджикского языка [Текст] / А.З. Розенфельд. – Л.: 1964. – 147 с.

58. Хромов, А.Л. Говоры таджиков Матчинского района [Текст] / А.Л. Хромов. – Душанбе, 1962. – 250 с.

В. Ба хатти форсӣ

59. Зумуррадиён, Р. Баррасии гӯиши Қойин [Матн] / Р. Зумуррадиён. – Техрон, 1368. – 209 с.
60. Султон, М.Ҳ. Аз зикри ҷамили Саъдӣ то шаҳди каломи Ҷомӣ [Матн] // Рӯдакӣ. Виҷаномии Абдурахмони Ҷомӣ (фаслномаи адабӣ-фарҳангӣ) / М.Ҳ. Султон. – Душанбе, 2014. № 42-43. – С.125-136.

III. ФАРҲАНГНОМАҲО

А. Ба забони тоҷикӣ

61. Айнӣ, С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷикӣ [Матн] / С. Айнӣ // Куллийет. Ҷ. 12. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 563 с.
62. Балёӣ, Т.А. Сурмаи Сулаймонӣ [Матн] / Т.А. Балёӣ. Фароҳомоварандаи матн, муаллифи пешгуфтор, ҳавошӣ, тавзеҳот, феҳрист ва мақола Ф. Ғиёсова. – Хучанд: Нури маърифат, 2006. – 468 с.
63. Маҳмудов, М. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро [Матн] / М. Маҳмудов, Б. Бердиев. – Душанбе: Дониш, 1989. – 280 с.
64. Мирзозода, С. Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ [Матн] / С. Мирзозода. – Душанбе: Анҷумани Деваштиҷ, 2008. – 279 с.
65. Начот, Д. Фарҳанги Доро (луғатномаи барҷидаи тасвирий ва решашинохтӣ) [Матн] / Д. Начот. Ҷ. 1. – Душанбе, 2021. – 658 с.; ҷ. 2. – Душанбе, 2021. – 698 с.
66. Нуров, А. Фарҳанги осори Ҷомӣ [Матн] / А. Нуров. Ҷ. 1. – Душанбе, 1983. – 536 с.; ҷ. 2. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи энциклопедияи советии тоҷик, 1984. – 608 с.
67. Ромпурӣ, М.Ғ. Ғиёс-ул-луғот [Матн] / М.Ғ. Ромпурӣ. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров. Ҷ. 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.; ҷ. 2. – Душанбе: Адиб, 1988. – 416 с.
68. Ёзбеков, С. Воҷаномии гӯиши Андарақ [Матн] / С. Ёзбеков. – Хучанд: Ношир, 2020. – 200 с.
69. Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ (такмил ва тасҳеҳ) [Матн]. Мураттибон: М.Маҳмудов, Ғ.Ҷӯраев, Б.Бердиев. – Душанбе, 2017. – 842 с.
70. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX) [Матн]. Ҷ. 1. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 952 с.; ҷ. 2. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 948 с.
71. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ [Матн]. Ҷ. 1. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008. – 950 с.; ҷ. 2. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008. – 945 с.
72. Фаҳри Қаввос. Фарҳанги Қаввос [Матн] / Фаҳри Қаввос. Фароҳомоварандагони матн, муаллифони пешгуфтор, тавзеҳот ва феҳристҳо М. Ҳоҷаева ва С. Саидов. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 292 с.

73. Ҳасанзода, А. Фарҳанги вожаҳои куҳанбунёди ғушҳои муосири тоҷикӣ [Матн] / А. Ҳасанзода, М. Олимҷонов. – Хучанд: Ношир, 2024. – 176 с.
74. Ҷӯраев, Ғ. Луғати мунтахаби калимаҳои ҳоси шева [Матн] / Ғ. Ҷӯраев, М. Маҳмудов, С. Қурбонов. – Душанбе: Эр-граф, 2017. – 128 с.
75. Шуқурзода, М. Заррезаҳои Зарафшон (фарҳанги мухтасари ғуши мастҷӯиён) [Матн] / М. Шуқурзода. Мухаррири масъул Т. Ҳоҷазод. – Душанбе, 2020. – 157 с.

Б. Ба забони русӣ

76. Андреев, М.С. Ягнобские тексты [Текст] / М.С. Андреев, Е.М. Пещерева. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 392 с.

В. Ба ҳатти форсӣ

77. Анварӣ, Ҳ. Фарҳанги бузурги суҳан [Матн] / Ҳ. Анварӣ. Ҷ. 1. – 699 с.; ҷ. 2. – 1543 с.; ҷ. 3. – 2611 с.; ҷ. 4. – 3795 с.; ҷ. 5. – 5139 с.; ҷ. 6. – 6329 с.; ҷ. 7. – 7595 с.; ҷ. 8. – 8592 с. – Техрон: Китобхонаи миллии Эрон, 1382.
78. Деххудо, А. Луғатнома [Матн] / А. Деххудо. Ҷ. 1. – 1599 с.; ҷ. 2. – 3199; ҷ. 3. – 4800 с.; ҷ. 4. – 6399 с.; ҷ. 5. – 7999 с.; ҷ. 6. – 9600 с.; ҷ. 7. – 11199; ҷ. 8. – 12799 с.; ҷ. 9. – 14464 с.; ҷ. 10. – 16125 с.; ҷ. 11. – 17792; ҷ. 12. – 19456 с.; ҷ. 13. – 21120 с. – Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1377.
79. Ҳасандӯст, М. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ [Матн] / М. Ҳасандӯст. Ҷ. 1, 1383. – 451 с.; ҷ. 2, 1393. – 587 – 1410 с.; ҷ. 3, 1393. – 1411 – 2080 с.; ҷ. 4. – 2081 – 2955 с. – Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ, 1393.

IV. СОМОНАҲОИ ИҶТИМОӢ

80. [Манобеи электронӣ] – низоми дастрасӣ: https://journals.ut.ac.ir/article_28162_fddb1859a498d63251ba396b999419cf.pdf (санаи мурочиат: 12.01.2023)
81. [Манобеи электронӣ] – низоми дастрасӣ: <https://www.vajehyab.com/?q=%D8%A8%D8%B1%D8%A2%D9%85%D8%AF%D9%86&f=dialect> (санаи мурочиат: 12.10.2022)

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

А. Дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Россия

[1-М]. Сафарзода, М.Б. Муқоисаи чанд феъли таркибии як асари асримиёнагӣ бо ғушҳои муосири тоҷикӣ [Матн] // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав (силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ). Қисми 2 / М.Б. Сафарзода. – Бохтар, 2022. – №1/4 (104). – С.35-39.

[2-М]. Сафарзода, М.Б. Робитаи забони «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ бо ғӯишҳои муосири тоҷикӣ [Матн] // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ / М.Б. Сафарзода. – Душанбе, 2022. – №4 (99). – С.139-143.

[3-М]. Сафарзода, М. Таҳлили қиёсӣ-таърихӣ «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ бо лаҳҷаҳои тоҷикӣ (гузориши масъала дар заминаи чанд вожаи марбут ба исм) [Матн] // Суханшиносӣ. Маҷаллаи илмӣ Институти забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон / М. Сафарзода. – Душанбе, 2023. – №1. – С.46-55.

[4-М]. Сафарзода, М.Б. Забони «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдуррахмони Ҷомӣ ва ғӯишҳои муосири тоҷикӣ (гузориши масъала дар заминаи чанд вожаи марбут ба феъл) [Матн] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (бахши илмҳои филологӣ) / М.Б. Сафарзода. – Душанбе, 2023. – №2. – С.88-93.

[5-М]. Сафарзода, М. Муқоисаи баъзе вожаҳои «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдуррахмони Ҷомӣ бо ғӯишҳои марказӣ ва ҷанубии тоҷикӣ (баррасии муқаддамотӣ) [Матн] // Аҳбори ДДХБСТ (сиёсати илмҳои гуманитарӣ) / М. Сафарзода. – Хучанд, 2024. – №1 (98). – С.92-98 (Бо ҳаммуаллифии профессор Т. Ваҳҳобов).

Б. Дар маҷалла ва маҷмуаҳои дигари илмӣ

[6-М]. Сафарзода, М.Б. Таносуби «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ бо ғӯишҳои муосири тоҷикӣ (дар асоси феълҳо) [Матн] // Endless light in science (международный научно-практический журнал) / М.Б. Сафарзода. – Алматы, 2023. – С.405-411.

[7-М]. Сафарзода, М. Таҳқиқи чор феъли «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ дар ғӯишҳои тоҷикӣ [Матн] // Паёми Суғд / М. Сафарзода. – Хучанд, 2022. – №11 (321). – С.95-99.

[8-М]. Сафарзода, М. Баррасии қиёсии чанд феъли таркибии як асари асримиёнагӣ бо ғӯишҳои муосири тоҷикӣ [Матн] // Забон – ҳастии миллат (Маҷмуи мақолаҳои конференсияи байналмилалӣ «Рушди забони адабии тоҷик дар замони истиқлол: Мушкilot ва дурнамо» 22-уми июни соли 2022) / М. Сафарзода. – Душанбе, 2022. Қисми 1. – С.246-251.

[9-М]. Сафарзода М.Б. Робитаи забони «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ бо ғӯишҳои муосири тоҷикӣ [Матн] / Забон – руҳи тоат (Маҷаллаи илмӣ) / М.Б. Сафарзода. – Душанбе, 2022. №13. – С.138-143.

[10-М]. Сафарзода, М.Б. Маҳфузии чанд феъли «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ дар ғӯишҳои муосири тоҷикӣ [Матн] // Забон дорӣ, ҷаҳон дорӣ (маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ амалӣ дар мавзӯи «Саҳми Пешвои миллат дар тақвияти мақоми забони тоҷикӣ дар арсаи байналмилалӣ» ба ифтихори Рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ, 35-солагии Истиқлолияти давлатӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, 30-солагии Донишгоҳи давлатӣ ҳуқуқ, бизнес, ва сиёсати Тоҷикистон ва 70-солагии профессори ДДХБСТ, Корманди шоистаи Тоҷикистон Шокириён Туғрал Сирочзода, ш Хучанд, 10-уми март соли 2023) / Сафарзода М.Б. – Хучанд: Ношир, 2023. – С.451-457.

**ГОСУДАРСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
«ХУДЖАНДСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ АКАДЕМИКА БОБОДЖОНА ГАФУРОВА»**

УДК: 811.222.8'28 (81.2Т) С – 33

На правах рукописи

САФАРЗОДА МУЛЛОХУН БУРХОНИ

**ВЯЗЬ ЯЗЫКА «НАФАХОТ-УЛЬ-УНС» АБДУРРАХМАНА ДЖАМИ С
СОВРЕМЕННЫМИ ТАДЖИКСКИМИ ДИАЛЕКТАМИ (диалектом
Матчи и южными говорами)**

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени доктора философии (PhD),
доктора по специальности 6D020500 – Филология (6D020502 –
Таджикский язык)**

ХУДЖАНД – 2025

Диссертация выполнена на кафедре таджикского языка Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова».

Научный руководитель: **Ваххобов Толиб** – доктор филологических наук, профессор кафедры языкознания и сопоставительной типологии Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова»

Официальные оппоненты: **Гадоев Нурхон** – доктор филологических наук, профессор кафедры теории и практики языкознания Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни;

Юсуфов Абдулло Исмоилович – кандидат филологических наук, доцент кафедры таджикского языка Государственного образовательного учреждения «Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибн Сино».

Ведущая организация: Государственного образовательного учреждения «Международного университета иностранных языков имени Сотима Улуг-заде».

Защита диссертации состоится «30» сентября 2025 года в «13:30» часов на заседании диссертационного совета 6D.KOA-067 при Институте языка и литературы имени Рудаки Национальной академии наук Таджикистана (Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 21; Тел.: (+992)98.521.00.06)

С текстом диссертации и авторефератом можно ознакомиться в научной библиотеке и на сайте Института языка и литературы имени Рудаки Национальной академии наук Таджикистана <https://www.izar.tj>.

Автореферат диссертации разослан «____» _____ 2025 года.

Ученый секретарь
диссертационного совета,
кандидат филологических наук
E-mail: iza.rudaki@gmail.com

Ахмадзода Р.А.

ВВЕДЕНИЕ

Данное исследование посвящено изучению взаимосвязи языка одного из литературно-исторических произведений XV века, «Нафахот-уль-унс» Абдуррахмана Джами, с диалектом Матчи и с южными говорами таджикского языка, а вследствие обилия фактологического материала, полученного из данного произведения, диссертационная работа была выполнена на основе его лексики.

Актуальность темы исследования. Таджикский язык имеет богатое прошлое, и анализ исторического процесса его функционирования невозможен без учета формирования и развития современных диалектов. Очевидно, что лексические элементы всех языков с течением времени претерпевают визуальные и семантические изменения, поэтому изучение данных особенностей на примере древних таджикских источников и определение их связи с современными таджикскими говорами имеет научное значение и предоставляет широкие возможности для определения прошлого периода развития языка и современных диалектов.

Исследование прошлого периода развития языка, изучение особенностей сохранения древних лексических элементов в современных говорах и демонстрация лексического потенциала языка на основе материалов из древних источников помогают понять пути развития языка, поскольку живой язык является одним из основных источников, раскрывающих богатство словарного запаса и сохраняющих самобытность литературного языка, существующего более тысячи лет. Лингвист Д. Саймиддинов высказал следующую точку зрения относительно ряда старых лексем, сохранившихся в таджикских диалектах: «В таджикских говорах можно найти богатый лексический запас, который использовался в произведениях поэтов и писателей Мавераннахра и был собран и истолкован некоторыми лексикографами... Мавераннахр и Хорасан были родиной и постоянным местом распространения и формирования восточноиранских языков и диалектов, а после того, как эти языки вышли из употребления, богатый словарный запас восточноиранских языков и диалектов, особенно согдийского, можно наблюдать в произведениях первого периода, которые впоследствии были утеряны литературным языком и не использовались в произведениях, оставаясь ограниченными пределами диалектов» [30, с. 37].

Степень изученности темы. В таджикском языкознании, в основном в XX веке, проводилось исследование ряда вопросов, относящихся к данной области: фонетическая, лексическая и грамматическая характеристика диалектов народов различных регионов, был издан ряд энциклопедий, актуальных научных статей и монографий, а также защищались диссертации. Диалектология является одним из разделов языкознания, и, как уже упоминалось, ее изучение в Таджикистане началось еще в прошлом веке. В исследованиях С. Айни, А.З. Розенфельд, В.С. Расторгуевой, А.Л. Хромова, Д. Саймиддинова, М.

Эшниёзова, Т. Зехни, Ш. Исмаилова, Т. Максудова, Р. Ходи-заде, М.Н. Касимовой, А. Хасанзода, Б. Сиёева, У. Халикназара, Дж. Юсуфи и другие. проблема взаимоотношений языка древних памятников с современными таджикскими говорами рассмотрена в нескольких аспектах. Поскольку часть завершенных трудов названных ученых была рассмотрена некоторыми исследователями, к примеру А. Хасанзода (Хасанов), Ф. Убайдовым [42, с. 8-9; 34, с. 10-11], мы сосредоточимся на оценке научных работ, которые были опубликованы после появления научных трудов указанных исследователей.

Ряд работ по таджикской диалектологии посвящен связи литературных произведений, исторических и лексических источников с таджикскими говорами. В монографии А. Хасанзода (А. Хасанова) «Лексико-грамматические элементы произведений X-XIII вв. в северном наречии (западная часть Ферганы)» рассматривается связь лексических элементов и некоторых грамматических моделей поэтических и прозаических произведений X-XIII вв. с северным диалектом [42].

Упомянутый лингвист, не ограничиваясь рассмотрением грамматических особенностей произведений раннего периода развития языка, анализируя в другом исследовании сохранившиеся особенности лексем из произведений поэзии и прозы XVI-XVII вв. в современных таджикских диалектах, отмечает: «Материалы по истории языка являются не только письменным наследием прошлого, но и считаются местным диалектом, поскольку в диалектах сохранились исторические элементы, некоторые из которых не были зафиксированы в более ранних письменных источниках» [41, с. 5].

Следует отметить, что ряд статей профессора А. Хасанзода (А. Хасанова) посвящены сравнительно-историческому анализу наследия предков с современными диалектами [44, с. 184-191, 191-198, 198-209, 220-229; 39, с. 21-30; 40, с. 85-105].

Языковед Ш. Исмаилов в исследованиях, посвященных диалектом Рашта, подробно рассмотрел взаимосвязь произведений Рудаки, Саъди, Мавлоно, Кошифи, Соиба и другие с данным диалектом. На основе сравнительно-исторического метода упомянутый исследователь рассмотрел устойчивые особенности лексем *чагбут*, *хашук*, *кадхудо*, *сӯк*, *кадбону* и ряда др. [11, с.65, 66, 181, 183, 295].

Ученый К. Мухтори в научной работе «Лингво-стилистические особенности поэзии Рудаки» обнаружил сохранение ряда исконных и заимствованных (согдийских) лексем из поэзии Рудаки в современных таджикских диалектах [19, с. 15, 17, 18, 25, 26, 58, 115].

Диалектолог С.Х. Курбонов в докторской диссертации, посвященной изучению диалектизмов в таджикских говорах Сурхандарьинского бассейна и в южном говоре таджикского языка, высказал мнение об устойчивых особенностях ряда архаизмов в лексике представителей указанных регионов [15, с. 143-262].

Р.А. Шодиев в четвертой главе написанной им диссертации сравнил лексемы *будана*, *ханг*, *мухидан*, *чов* и другие, распространенные в южных диалектах, с наследием классической эпохи [49, с. 172, 179, 193, 194, 195, 197].

Исследователь Ф. Убайдов, посвятив докторскую диссертацию сравнительно-историческому анализу редких и исконных лексем средневекового периода с диалектом Нижней Матчи, отмечает: «...диалект Матчи относится к числу говоров, в которых сохранились в большом количестве древние черты таджикского языка... В словарном составе указанного диалекта ... в основном сохранились слова, корни которых уходят в очень древнюю эпоху» [34, с. 12].

В другом исследовании этого ученого предметом анализа стало сравнение связей произведений Саади Ширази и Низами Гянджеви с диалектом Матчи [35; 36].

Диалектолог М. Эшнӣёзов в исследованиях, посвященных хардуринскому диалекту таджиков Республики Узбекистан, даёт значимую информацию о сохранении ряда исконных и заимствованных элементов из древних источников в речи жителей данного региона [51, с. 95-100].

В пятой главе первой книги «Язык нации – сущность нации», озаглавленной «Период роста и процветания таджикского языка», Эмомали Рахмон, лаконично размышляя об устойчивости некоторых слов из поэтических и прозаических произведений эпохи Саманидов в современных таджикских говорах, привел доказательство из наследия представителей этой эпохи для обоснования высказанного тезиса [26, к. I, с. 315].

Указанный автор, высказав во второй книге «Язык нации – сущность нации» значимое мнение о взаимосвязи языка «Маснави маънави» Руми [26, к. II, с. 29-45], произведений Камола Худжанди [26, к. II, с. 54-55], Мирзо Бедиля [26, к. II, с. 35] и других поэтов с говорами таджиков различных регионов Таджикистана, а также проживающих за рубежом, подчеркивает, что «во все эпохи и времена литераторы... обращались к местным диалектам, тем самым пытаясь сделать язык своих произведений еще более простым и беглым» [26, к. II, с. 195].

Исследователь У.А. Азимова написала диссертацию, посвящённую историко-сравнительному анализу «Таърихи Байхаки» с современными северными и южными диалектами таджикского языка с точки зрения лексики и фразеологии [7].

Исследователь А.И. Рахимов посвятил две главы диссертационной работы сравнительному исследованию лексем иранского происхождения и заимствований из «Ғиёс-ул-луғот» Ромпури с современными северными и южными таджикскими диалектами [27].

Д.Ф. Фозилов, рассматривая лексические особенности «Сафарнаме» Носира Хусрава, доказывает сохранение ряда лексических элементов из

этого мемуарного произведения в современных таджикских говорах [37, с. 59, 97, 98, 99, 103].

Один из разделов диссертационной работы З.Д. Курганова посвящен взаимосвязи некоторых многофункциональных вспомогательных элементов из произведений X-XIII вв. с народным говором юга Таджикистана. Автор диссертации отмечает, что в последние годы ученые-лингвисты, уделяя внимание изучению лексических особенностей современных таджикских диалектов и их связи с языком прошлого литературного наследия, публикуют результаты своих исследований в виде диссертаций, словарей или различных статей, однако до сих пор связь между семантическими коннотациями служебных многофункциональных частей речи X-XIII вв. с южными таджикскими диалектами не стала предметом серьезного исследования, за исключением кратких заметок [14, с. 298-302].

Следует отметить, что проблема связи языка сочинений литераторов древних времен с отдельными современными диалектами рассматривалась также в статьях других исследователей [24; 23; 31].

В ходе анализа было выявлено, что опубликовано множество книг и статей, посвященных жизненным особенностям, а также литературным и философским трудам и идеям Абдуррахмана Джами, однако комплексное исследование особенностей языка произведений этого литератора, за исключением нескольких научных работ и статей, до сих пор не было представлено. В ряде исследований анализировались отдельные аспекты языка произведений Абдуррахмана Джами. К ним можно отнести исследования М. Джумаева по изучению лексико-семантических особенностей арабских лексем [46] и их словообразовательных возможностей [45], изыскание С. Джураевой, посвященное особенностям употребления синонимов [48], диссертационную работу С. Маджидовой по оценке лексико-семантических свойств группы активной лексики [18], отдельные заметки Э. Рахмона об особенностях употребления сложных слов [26, к. II, с. 173], статью В.А. Капрanova о языковых особенностях поэтических и прозаических произведений Джами [55].

Необходимо отметить, что в трудах исследователей среди прочих также рассматривался вопрос о сохранении в современных таджикских диалектах группы слов, структур и словосочетаний из произведений Абдуррахмана Джами. В эту серию вошли исследования М. Джумаева [45, с.95, 96, 126, 131; 46, с. 112], С. Джураевой [48, с. 35, 48] С. Маджидовой [18, с. 31, 58], А. Хотами [80], Д. Карамшоева [13, с. 135], Ш. Исрофилниё [12, с. 8], З. Курганова [16, с. 191], О.О. Махмаджонова, Б.А. Кудратовой [17, с. 191]. Но невзирая на то, что в языкознании имеются общие наблюдения исследователей о соотношении языковых единиц в том или ином литературном произведении, расширенного исследования на основе поэтических или прозаических произведений Абдуррахмана Джами не проводилось.

Из обзора научных работ следует, что до сих пор отсутствует исследование, посвященное взаимосвязи языка «Нафахот-уль-унс» с современными таджикскими диалектами. Именно данная ситуация побудила нас исследовать данную проблематику, так как фактологический материал обилён, а исследуемое литературное произведение представляет собой «сравнительно большой труд с точки зрения описания жизни большого числа мыслителей, вследствие чего невозможно всесторонне рассмотреть все его языковые особенности» [6, с. 15]. В диссертации рассматриваются исконные и заимствованные лексические элементы из «Нафахот-уль-унс» Джами и устанавливается их связь с диалектом Матчи и южными таджикскими говорами.

Связь исследования с научными программами и темами. Изучение взаимосвязи языка «Нафахот-уль-унс» с диалектом Матчи и южными таджикскими говорами тесно связано с программами научных исследований, и диссертация выполнена на основе одного из направлений перспективной программы научных исследований кафедры таджикского языка факультета таджикской филологии Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова» на 2021-2025 годы по теме «Актуальные вопросы таджикского языкознания: семантические и структурные особенности языка таджикских литературных произведений».

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Цель исследования. Цель исследования данной проблематики заключается в демонстрации связи между языком «Нафахот-уль-унс» Абдуррахмана Джами и современными таджикскими говорами. Впервые проведено исследование особенностей сохранения исконной и заимствованной лексики из рассматриваемого сочинения Джами в диалекте Матчи и в южнотаджикских говорах. Диссертационное исследование направлено на выявление преемственности между языком произведений Джами и языком современной эпохи посредством анализа сохранившихся в диалектах исконных и заимствованных лексических единиц из его тезкире. Вследствие этого анализируется соотношение языка исследуемого произведения и диалектной лексики во взаимосвязи со следующими вопросами:

- определение парадигмы лексической стабильности исконных и заимствованных слов в исследуемом произведении;
- идентификация и систематизация лексем из тезкире Абдуррахмана Джами, сохранившихся в современной диалектной речи;
- морфологическая характеристика собранного фактологического материала из анализируемого произведения Абдуррахмана Джами по частиречным классам;

- иллюстрирование особенностей сохранения исконных и заимствованных лексических элементов, полученных из анализируемого тезкире, в диалекте Матчи и южных говорах таджикского языка.

Исследование связи произведения Джами с диалектом Матчи и с южными говорами является одной из актуальных проблем таджикского языкознания.

Задачи исследования:

- определить лингвистическую корреляцию между лексической системой «Нафахот-уль-унс» и современными диалектными лексическими формами (диалектом Матчи и южнотаджикскими говорами);

- установить закономерности сохранения исконной и заимствованной лексики, имеющейся в исследуемом литературном памятнике, в современной языковой системе диалекта Матчи и южнотаджикских говоров;

- определить принадлежность лексем, встречающихся в изучаемом произведении, к частям речи таджикского языка;

- представить сохранившиеся особенности исконных и заимствованных слов из тезкире Джами в диалекте Матчи и южных говорах;

- выявить семантико-лексические группы ряда лексем «Нафахот-уль-унс», имеющих в диалекте Матчи и южных говорах.

Объект исследования: на основе языкового материала из «Нафахот-уль-унс» Абдуррахмана Джами сопоставляются особенности сохранения исконных и заимствованных элементов в диалекте Матчи и в южных таджикских говорах.

Предметом диссертационного исследования является сравнительный анализ лексем, встречающихся в «Нафахот-уль-унс» Абдуррахмана Джами, с диалектом Матчи и южными говорами таджикского языка. В процессе исследования уделяется внимание особенностям сохранения лексических элементов, их фонетическим и грамматическим свойствам.

Теоретические основы исследования. При сравнительно-историческом изучении слов, употребляемых в «Нафахот-уль-унс», помимо личных наблюдений, были использованы также словари и научные труды, посвященные современным таджикским диалектам, выполненные В.С. Расторгуевой [56], А.Л. Хромовым [58], А.З. Розенфельд [57], Р.Л. Неменовой [21], Г. Джураевым [21; 47; 74], Д. Саймиддиновым [29], Ш. Исмаиловым [11], М. Эшниезовым [51], А. Хасан-заде (А. Хасановым) [42; 41; 43; 44; 73], С. Рахматуллозода (Хоркашевым) [38], М. Шукурзода [75], М. Олимджоновым [73], Ф. Убайдовым [34], Б.Н. Насири [22], А.А. Раджабовым [27], Х. Шахмирзо, Ш. Шохмансуром [50], Р.А. Шодиевым [49], У. Азимовой [7], С. Саидовой [28], а также исследования, посвященные языковым особенностям произведений Джами, принадлежащие перу Э. Рахмона [26, к. II, с. 72-86],

А. Афсахозда [9], В.А. Капранова [55], Я.Б. Гульназаровой [54], М.Х. Султана [60], М. Джумаева [45; 46], С. Джураевой [48], С. Маджидовой [18], З. Курганова [16] и другие.

Методологические основы исследования. При сопоставлении диалекта Матчи и южных говоров с языком «Нафахот-уль-унс» использовались лингвистические методы: сравнительно-исторический, описательный, методы лексической интерпретации и сопоставительного анализа, лексико-семантический и статистический.

Источник исследования. При написании диссертации был собран лингвистический материал из «Нафахот-уль-унс» Абдуррахмана Джами, изданного в Таджикистане под руководством академика Н. Салимова усилиями М. Акиловой и Б. Мирсаидова [4]. Для определения особенностей сохранения некоторых исконных и заимствованных лексем из исследуемого тезкире были привлечены работы авторитетных ученых и лексические источники, посвященные диалекту Матчи и южным говорам, а также изучающие речь представителей таджикских диаспор за рубежом и некоторые современные диалекты Ирана.

Исследовательская база. Диссертация выполнена на кафедре таджикского языка факультета таджикской филологии Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова».

Научная новизна исследования. Следует отметить, что, хотя в лингвистике были изучены различные аспекты языка произведений Абдуррахмана Джами, до сих пор не представляется возможным завершить рассмотрение проблем языка произведений «самой выдающейся личности в литературе XV века, венценосца языкового владения, солнца жизни и бесподобного светила культурного мира того времени» [18, с. 15]. В частности недостаточно глубоко исследована связь языка поэтических и прозаических произведений писателя с современными таджикскими говорами.

Впервые в таджикском языкознании в сравнительно полном объеме проводится сравнительно-исторический анализ лексических элементов из «Нафахот-уль-унс» с диалектом Матчи и южными говорами. В процессе исследования были показаны особенности сохранения исконных и заимствованных слов из указанного произведения, раскрыта роль заимствованных арабских лексических элементов – компонентов сложных именных глаголов – в диалекте Матчи и в южных говорах. Также в диссертации впервые выявлены изменения в устаревшей лексике из рассматриваемого произведения в диалекте Матчи и в южных говорах, определено количественное доминирование исконных слов по отношению к заимствованным, лексические единицы систематизированы по семантическим группам, а также проанализированы фонетические трансформации, повлиявшие на современную форму слов.

Основные положения, выносимые на защиту:

– сравнительно-исторический анализ лексики «Нафахот-уль-унс» Абдуррахмана Джами показал, что в ней содержится ряд исконных и заимствованных слов, сохранившихся сегодня в диалекте Матчи и в говорах жителей юга Таджикистана;

– ещё одним положением, выносимым на защиту, является разнообразие лексем, встречающихся в произведении Джами, в аспекте языкового происхождения. По сравнению с заимствованными словами в диалекте Матчи и в южных говорах сохранилось больше исконных слов;

– выявление дифференциации лексических элементов из «Нафахот-уль-унс» в аспекте географического распространения: лексемы, локально ограниченные одним диалектом Матчи или отдельными южными говорами, междиалектные изоглоссы – лексемы, представленные одновременно и в диалекте Матчи, и в южнотаджикских говорах, общедиалектные элементы, зафиксированные в большинстве таджикских говоров;

– выявление структурно-грамматической характеристики лексического состава «Нафахот-уль-унс», сохранившегося в диалекте Матчи и в южнотаджикских говорах, с установлением доминирования именных и глагольных форм при относительно незначительном представительстве адъективной, адverbальной и местоименной лексики;

– дифференцированный характер сохранности лексики из наследия Джами в диалекте Матчи и в южнотаджикских говорах: 1) полная сохранность семантики и формы; 2) лексемы с трансформированной фонетической оболочкой; 3) единицы с семантическими сдвигами; 4) лексические элементы, сохранившие лишь одно из исходных значений;

– сохранение значительного пласта исконной и заимствованной лексики в диалекте Матчи и в южнотаджикских говорах из рассматриваемого наследия, обладающей различной семантической устойчивостью: сохранение полного спектра значений или отдельных смысловых компонентов;

– преобладание использования лексем арабского происхождения в «Нафахот-уль-унс» по сравнению с заимствованными словами из других языков;

– устойчивость лексики из анализируемого произведения Абдуррахмана Джами в диалекте Матчи и в южнотаджикских говорах объясняется не семантическими изменениями, а, в большей степени, фонетическими процессами.

Теоретическая значимость исследования заключается в том, что впервые в таджикском языкознании через сопоставление взаимоотношений языка «Нафахот-уль-унс» с диалектом Матчи и южными говорами продемонстрированы особенности сохранения лексических элементов из указанного тезкире.

Результаты диссертационной работы могут быть использованы при разработке и редактировании толковых словарей, историко-диалектных

словарей, а также при углублении научных исследований, связанных со взаимосвязью языка таджикских поэтических и прозаических произведений с современными диалектами. Также они могут способствовать дополнению научных трудов, посвященных языковым особенностям поэтических и прозаических произведений Абдуррахмана Джами.

Практическая значимость исследования заключается в том, что материал, полученный при исследовании данного вопроса, может быть использован при преподавании курсов и ведении специализированных семинаров по дисциплинам «Историческая диалектология», «История таджикского языка», а также факультативных занятий по устаревшим словам современных таджикских говоров. В то же время основные положения, содержащиеся в диссертации, могут быть использованы при написании учебников и методических пособий по диалектологии.

Соответствие диссертации Паспорту научной специальности. Диссертационная работа на тему «Связь «Нафахот-уль-унс» Абдуррахмана Джами с современными таджикскими диалектами (диалектом Матчи и южными говорами)» соответствует Паспорту специальности доктора философии [PhD] – доктор по специальности, по специальности 6D020500 – Филология (6D020502 – Таджикский язык).

Личный вклад соискателя ученой степени в исследование. Личный вклад соискателя ученой степени в рассмотрение данной проблематики заключается в том, что впервые глубоко с точки зрения исторической диалектологии исследуется тезкире Абдуррахмана Джами. Вопросы, рассматриваемые в диссертации, были разработаны по согласованию с научным руководителем, автор диссертации на основе фактологического материала, полученного из «Нафахот-уль-унс», показал особенности сохранения слов иранского происхождения и заимствований из данного произведения в диалекте Матчи и в южных говорах таджикского языка.

Апробация и внедрение результатов исследования. Данная диссертационная работа выполнена на кафедре таджикского языка факультета таджикской филологии Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова», обсуждена на заседании указанной кафедры 30 декабря 2024 года (протокол №4) и после исправления выявленных недочётов была представлена к защите.

Докторант выступал с докладами по теме диссертации на **международных** конференциях (1. Развитие таджикского литературного языка в период независимости: проблемы и перспективы. – Душанбе. 15 июня 2022 г.; 2. Вклад Лидера нации в укрепление статуса таджикского языка на международной арене. – Худжанд. 10 марта 2023 г.) и **республиканских** (1. Языковые особенности мавераннахрского стиля в произведениях писателей XVI–XIX вв. – Душанбе. 15 марта 2022 г.; 2.

Лидер нации и развитие науки в Таджикистане. – Худжанд. 27 апреля 2023 г.; 3. Развитие и эволюция таджикского языка в период независимости Республики Таджикистан. – Худжанд. 5 октября 2023 г.).

Также отдельные разделы диссертации обсуждались и анализировались на традиционных конференциях ученых, преподавателей, докторантов и магистрантов ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова» (2022, 2023, 2024 гг.).

Публикации по теме диссертации. Основные положения диссертации изложены в десяти статьях: пять статей опубликованы в рецензируемых журналах из Перечня изданий Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан и Высшей аттестационной комиссии Минобрнауки Российской Федерации, а также пять статей – в сборниках научных статей и в других журналах.

Структура и объем диссертации. Настоящее исследование состоит из списка сокращений, введения, трёх глав, разделов и подразделов, заключения, списка научных работ и статей, опубликованных автором, и включает 169 страницу компьютерного набора.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Вводная часть диссертации включает обоснование актуальности научного исследования, анализ степени изученности темы, постановку целей и задач. Также определяются предмет, объект и методологическая база исследования, перечисляются основные источники. Отдельно раскрывается научная новизна, формулируются основные положения, выносимые на защиту, оценивается теоретическая и практическая значимость работы. Завершают введение сведения о личном вкладе автора, публикациях по теме и описание структуры диссертации.

Первая глава диссертации – **«Особенности исконных лексем, относящихся к именам существительным и прилагательным в «Нафахот-уль-унс», в диалекте Матчи и в южных говорах»**, состоит из трех разделов, в которых содержатся вводные материалы, относящиеся к области исследования, раскрыты особенности сохранения исконно таджикских лексических элементов, относящихся к именам существительным и прилагательным, в тезкире Абдурахмана Джами, которые сравниваются с диалектом Матчи и южными говорами.

1.1. Вводные проблемы. В данном разделе диссертации речь идет о вводных вопросах к теме.

1.2. Лексические элементы, относящиеся к имени существительному. Данный раздел диссертации посвящен изучению особенностей сохранения лексических элементов, относящихся к имени существительному, в «Нафахот-уль-унс» и в диалекте Матчи и в южных говорах. Анализ и сопоставление подобных лексем показали, что в народной речи сохранился ряд слов, из которых одни употребляются без видимых изменений, другие – с той же старой семантикой, третьи – с

одним из старых значений. Одним из слов, подвергшихся преобразованию, является лексема *бозоргон*. Доро Наджот отмечает, что это слово использовалось в индоевропейском языке- основе как **uāha-čārana*, а в среднеперсидском или пехлевийском, – в форме *wāzāragān* [65, т.1, с. 102]. Рампури, основываясь на материалах «Кашфа» и «Бурхони котей», толкует лексему *бозоргон* следующим образом: «Является сложным, образовано от слова **бозор**, которое хорошо известно, и от слова **гон**, которое означает способность. Следовательно, значение *бозоргон* – тот, кто достоин рынка, и он торговец» [67, т.1, с. 113]. Стоит отметить, что слово *гон* в значении, выраженном автором «Гияс-ул-лугот», не обнаружено в имеющихся толковых и этимологических словарях.

Данная лексическая единица трактуется в словарях в значении «савдогар, точир (торговец, купец)» [70, т.1, с. 217; 71, т.1, с. 194; 61, с. 55; 78, т.3, с. 4087; 65, т.1, с. 102].

Необходимо отметить, что в древних источниках по таджикскому языку наряду с употреблением формы *бозоргон* наблюдается и его аналог – *бозаргон*. Среди перечисленных форм исходной является форма *бозоргон* [10, с. 124-125], а другая форма возникла под влиянием фонетического процесса редукции. Абдуррахман Джами использовал форму *бозаргон* в следующем предложении в указанном значении: Рӯзе *бозаргоне* бар сабили тафарруч ба хонақоҳи Шайх даромад, Шайх ҳолате қавӣ дошт, назараш бар он *бозаргон* афтод, дарҳол ба мартабаи вилоят расид [4, с. 520 (*наш фактологический материал собран из книги «Н» Абдуррахмана Джами, изданной под руководством академика Н. Салимова при участии М. Акиловой и Б. Мирсаидова, поэтому в дальнейшем мы будем ссылаться только на цитируемую страницу*)]. Муриде дошт *бозаргон*. Бемор шуд, шайх ба аёдати вай омад ва пурсид, ки: «Туро чӣ шуд» [с. 379].

По-видимому, один из компонентов рассматриваемой лексемы в последующие периоды развития языка претерпел формальное изменение [10, с. 124-125].

Автор «Лугатнаме», объяснив анализируемое слово как «савдогар, точир (торговец, купец)», для подкрепления своей точки зрения приводит больше примеров из произведений Фирдоуси, а затем из Асади, Фаррухи, Анвари и другие:

Зи *бозоргонони* ҳар марзу бум,

Зи Ҳинду зи Чину зи Турку зи Рум (Фирдоуси) [78, т.3, с. 4087].

Из примеров, приведенных Деххудо, становится ясно, что анализируемая лексема являлась в классическую эпоху одним из активных лексических элементов.

Языковед М.Х. Султон высказал в «Таърихи Бухоро» мнение о его употреблении [33, с. 17-23].

Известно, что ряд слов сохранил первоначальную семантику до настоящего времени, невзирая на то, что за время их долгого существования слова претерпели формальные изменения [53, с. 22].

Рассматриваемое слово употребляется в формах *бозургун / бозъргун* в речи представителей некоторых диалектов южного наречия для выражения значения «точир, савдогар (купец, торговец)»: *Кампири айори галтък найи по ба дари бозъргун омад. Бозургун бисйор хафа шид* [69, с. 89]. *Да шахри бозъргун расидан, ки бегах шид* [69, с. 112].

Составители словарей объясняют значение слова *гирев* следующим образом: «1) ғулгула, шўру ғавго, доду фарёд, садои баланд (шум, гам, крики, громкий звук); 2) овози нола, фиғон (голос причитания, вопль)» [70, т.2, с. 652; 72, с. 102; 67, т.2, с. 87; 66, т.1, с. 228; 61, с. 503; 62, с. 263].

Из толкования А. Нурова становится очевидно, что данный лексический элемент в наследии Джами означал «садои баланд, овоз, бонг (громкий звук, голос, крик)» [66, ч.2, с. 371].

В «Нафахот-уль-унс» данная лексема комментируется в значении «садои баланд, шўру ғавго, доду фарёд (громкий звук, шум, гам, крики)» [с. 832]. Употребление данного слова в изучаемом произведении встречается в указанном значении всего один раз: *Халқ ба як бор ба ҳам баромаданд ва гирев бархост ва чанд кас ба ҷой бимурданд* [с. 379].

Использование анализируемого слова для выражения значения «овози нола, фиғон (голос причитания, крик)» встречается в произведениях современника Рудаки – Мунджика:

Ба хуруш – андараш гирифта *гирев*,

Ба гулу – андараш бимонда *гирев* [1, с. 431].

В некоторых южных диалектах это слово в настоящее время используется для выражения упомянутого выше значения: *Зано яке гирев карданд* [69, с. 159].

Составитель словаря «Золотые слитки Зеравшана», приводя его в формах «гирев / гиреб», указывает его применение в диалекте Матчи в значении «нола (стон, вопль)» [75, с. 22].

В настоящее время в диалекте Матчи слово **гирев** также используется в составе словосочетания **гирев баромадан** в значении «овози гиря баланд шудан (повышение звука плача)»: *А дарвоза дарумадан замун, гирев-аи бурумад* (Ронч).

Лексему *залла* автор словаря «Словарь Доро» с ссылкой на «Словарь персидского языка» толкует в следующих значениях: 1) хашараест, монанди малах, ки бахусус шабҳои гармо дар сахро, ғаллазорҳо, боғҳо ва адиру пуштаҳо тулонӣ садо мезанад (насекомое, похожее на саранчу, которое издает долгий стрекочущий звук, особенно теплыми ночами, на полях, на зерновых полях, в садах, на холмах и в горах); 2) таоми барзиёд аз суру зиёфат, ки ҳозирон бо худ мебаранд (излишки еды с пиршеств, которые присутствующие забирают с собой); 3) пасмондаи хӯрок, саркут (остатки еды, объедки) [65, т.1, с. 319].

Автор «Этимологический словарь персидского языка» отмечает распространение слова *залла* в санскрите в формах **jhilli**, **jhillikā** [79, ч.3, с. 1570].

Абдуррахман Джами использовал указанную лексему во втором значении: Ходим суфраро пеши вай бурд, то *залларо* бар суфра андохт [с. 619]. Ва он *залларо* ба суфра боз нагардонад [с. 619].

В настоящее время указанное слово используется в диалектах Матчи (*Охи ош-а камтар кашед о путун залла нашад. Бири башкун камтар кашед, залла накунан-бо*) [34, с. 22] и Рашта (*Ман залли ту-ра намехурам*) [69, с. 226] в значении «пасмондаи хӯрок, саркут (остатки еды, обьедки)».

Данное слово в указанном значении также встречается в диалектах некоторых сел Матчи в составе словосочетания *заллаву завола* : *Ман додо-та гум ту и бегӣ исто и заллаву зуволаҳоя кӣ ҷам мекунад? И кудак-ба и-қа пур-пур накашед буту ҳама-ша заллайу завола мекунад* (Оббурдон).

В указанной части диссертации также рассматриваются слова, относящиеся к именам существительным, сохранившиеся в литературном наследии прошлого и в некоторых современных диалектах таджикского языка с точки зрения лексических элементов: *эзор* / *изор* «шалвор (шаровары)» [с.331-332], *нишеб* «пасть (низменность)» [с.323], *бора* «баландӣ (высота)» [с.362], *каманд* «веревка, используемая для ловли дичи» [с.710], *даст* «чониб, тараф, чихат, сӯй (сторона, направление)» [с.716-717], *бозоргон* «савдогар, тоҷир (купец, торговец)» [с.520], *пойтоба* «тряпка, которой обматывают ноги для утепления и защиты от холода» [с.106], *гирев* «садои баланд, овоз, бонг (громкий звук, голос, клич)» [с.716-717].

1.3. Лексические элементы, относящиеся именам прилагательным. Данные лексемы неоднородны с точки зрения изменения формы и значения: некоторые из них сохранились без каких-либо изменений, а другие сохранились, претерпев частичные изменения формы и значения. Слово *батар* – один из лексических элементов, который сохранился до наших дней, не претерпев изменений.

Обычная форма этого слова – *бадтар*, а в «Нафахот-уль-унс» Абдуррахмана Джами слово *бадтар* используется одновременно с одним из его глагольных аналогов – *батар*: Ва наздики ин бечора ҳеҷ гуноҳе *бадтар* аз он нест, ки банда худро муқассир ва мучрим надонад [с. 547]. Бо ибодати хеш такаббур кардани итоаткорон бар гунаҳкорон *бадтар* аз гуноҳи онон ва зиёновартар бар эшон аст [с. 229-230]. Ҳеҷ чиз дар гуноҳ *батар* аз ҳақир доштани он нест [с. 88]. Шайхулислом гуфт: «Ҳеҷ нишон нест бадбахтиро равшантар аз рӯзи *батаре*» [с. 103].

Изучение степени использования лексемы *бадтар* [с. 230, 537, 547] с формой *батар* [с. 55, 55, 88, 103] в анализируемом тезкире выявило, что

разговорный вариант предпочтительнее по сравнению с нормативной формой.

В настоящее время слово *батар* активно используется в диалекте Матчи, равно как и в других диалектах: *И-на ба бу-е, ки мактаб-аш мундем, бачи хуб шад бо батар шудай-о. Ту ин-а гир-у пеши худ-ат бар-аш, ки рӯз а рӯз батар шудай-у битар не* (Пакшиф).

Указанная лексема в значении «бадтар, бештар, зиёдтар (хуже, больше)» широко используется не только в таджикских диалектах, но и в речи таджикского населения, проживающего в других республиках: в Андараке (*а ин рӯз-ат батар шав, қойда ҳамин кор-а каран-ба дил-ат шудмӣ, нокаси паданалат, а Худо наметарси-мӣ?*) [68, с. 20] и в Бухаре: *Пеши рӯған нобар, хар ба́тар а рӯған мехӯсад. Бачек-ат-ба канфит тийам, батáр гиря кард* [63, с. 38].

Помимо таджикских диалектов, данное слово используется и в персидских говорах. Исследователь Риза Зумуррадиён подчеркивает сохранение указанной формы в иранском диалекте Каин [59, с. 128], что доказывает справедливость нашего тезиса.

В произведениях современных литераторов, в том числе в «Диване» Фарзоны, лексема *бадтар* употребляется только в одном случае и используется в его древней сохранившейся форме – *батар*:

...Дили ман рутбаи аршӣ дорад,
Моҳу хуршеди саҳоби ишқ аст.
Мурда аз мурда *батар* шуд ҳама умр,
Боз чӯёи азоби ишқ аст [3, с. 88].

Некоторые из этих слов используются и по сей день без каких-либо изменений. Например, в тезкире Джами лексическая единица *пок* означает «тамоман, ҳамагӣ, ба тамомӣ (целиком, полностью, совершенно)»: ... ғоиб шуд ва он муракқаъ дарпӯшид ва чомаи худ *пок* берун карду гуфт: Ин они шумост ва бирафт [с. 200].

Из комментариев автора «Золотые слитки Зеравшана» видно, что в диалекте Матчи слово «тамоман» соответствовало одному из значений лексического элемента *пок*: *Пок мункир шуд. Пок покиза хӯрд* [75, с. 77]. Необходимо отметить, что данное слово матчинцы используют в указанном значении в составе словосочетания *чирту пок*: *Худа-и йа табақ-а шиит-у чирту пок зад* (Худгифи Соя).

В «Словаре южных говоров таджикского языка» толкуются три лексемы, схожие по форме с *пок*, первая из которых означает «пок, тоза (чистый, непорочный)», вторая используется для выражения значения «қариб, наздик (скоро, близкий)» (*дина мошин-мон пок чапа шида бӯд*), а третья – в контексте «пояк, яке аз қисмҳои чигина (ножка, одна из частей сеносборщика» [69, с. 488]. Из пояснений и свидетельств, включенных в этот диалектный словарь, выявлено, что таджики юга страны не употребляли рассматриваемое слово для выражения значения «хама, тамоман, ба кулӣ (весь, полностью, совершенно)».

Указанное слово имело хождение и в северных диалектах в том же значении, в котором оно использовано в анализируемом произведении: *Бади ҳамун хийоло карам, ки дунӣо назар-ам-ба рӯшан шуд, набошиад пок мурда монда будам* [43, с. 95].

В этой части диссертации аналогичным способом проанализированы лексемы *сахт* [с. 47, 264] и *борик* [с. 85, 124, 209].

Структура второй главы диссертации - «**Особенности исконных слов, относящихся к местоимению, глаголу и наречию в «Нафахот-уль-унс», в диалекте Матчи и в южных говорах**», представлена четырьмя разделами и одним подразделом, в составе которых осуществляется сравнительный анализ и детальное рассмотрение исконной лексики из категории имён прилагательных, местоимений и глаголов.

2.1. Вводные проблемы. В этом разделе исследования даны краткие сведения о языковых особенностях произведений Абдуррахмана Джами.

2.2. Лексические элементы, относящиеся к местоимениям. Рассмотрение некоторых местоимений из «Нафахот-уль-унс» и их сравнение и сопоставление с современными диалектами показывает, что часть этих слов не характерна для современного художественного стиля, но в своей старой форме они циркулируют в отдельных таджикских диалектах. Одним из таких местоимений является *ку*. Источником этого лексического элемента является **k^hu** из предполагаемого индоевропейского корневого языка [79, т.4, с. 2274]. Из толкования М. Хасандуста можно убедиться, что это местоимение было в ходу в санскрите (**kū**), авестийском (**kū**) и согдийском (**kw**) языках [79, ч.4, с. 2274].

Составители «ФЗТ» толкуют семантику названного местоимения так: *кучо, дар кучо, канӣ (куда, где)* [70, ч.1, с. 570].

Эту лексему Джами использовал в «Нафахот-уль-унс» в вышеуказанном значении: *Гуфт: «Писари ман ку, ки чомаи ман бо шумост?»* [с. 200].

Период использования анализируемого местоимения показывает, что оно широко использовалось и до и после жизни Абдуррахмана Джами [78, ч.12, с.18657; 70, ч.1, с. 570], а также встречается в произведениях современных литераторов, в том числе Лоика, Фарзоны и другие:

Дили ман, эй дили ман, соҳибат ку?

Хаводорат кучо шуд, толибат ку?

Бурун аз базм чун тори гусаста

Хамӯшӣ, гӯй охир мутрибат ку? [5, с. 13]

Буданам оинае буд, ки зангор гирифт,

Ку зудояндаи зангор, ки озода шавам. [3, с. 293].

Анализируемое местоимение и в настоящее время используется в диалекте Матчи [58, с. 77]: *У сол а хунаи сахро ду линга сута оварда буд-*

ам ҳамуно ку? Ку ҳаму саги газанда я бор ман нишон тиям ҳаёта (Оббурдон).

Употребление исследуемой лексики можно встретить в южных таджикских говорах, например в Ховалинге: *Ку ҳаму саги сияхе, ки мъ ай адир ёфтавдомуш? Соли гъзашта ай хунаи акам-шон, ду қоча сьнчит оварда бдъм ҳамуво ку?* [32, с. 4]

Следует отметить, что в южных диалектах, в том числе в кулябском диалекте, местоимение *ку* также употребляется в сочетании с сокращенной формой глагола *ҳаст* в форме *ку-ст*: *Ҳезумой ай адир овардагим ку-стан?* [32, с. 4].

2.3. Лексические элементы, относящиеся к глаголам. В этом разделе анализируется ряд древних многозначных глаголов, которые использовались в произведении «Нафхот-уль-унс» Абдуррахмана Джами для выражения широкого спектра значений и сохранились сегодня в диалекте Матчи и в южных говорах.

Часть значений подобных лексических элементов была утрачена в литературном языке вместе с одним из древних значений, но сохранилась в современных диалектах, вторая часть претерпела формальные и семантические изменения, а третья часть осталась неизменной. К примеру, глаголом, сохранившим одно из древних значений, является глагол *ёзидан*.

Автор «Этимологический словарь персидского языка», ссылаясь на другие источники, предполагает, что он: «возможно, происходит от корня **уāċ** - «дасти ниёз дароз кардан, истидьо кардан (протягивать руку, просить)» и относится к санскритским лексемам: **уāc** - (**yācatī**) «хостан, дархост кардан (желать, просить)» [79, т.4, с. 2937].

В имеющихся словарях *ёзидан* даётся как многозначное слово и одно из его значений толкуется как «болидан, ифтихор кардан (гордиться)» [65, т.1, с. 302; 70, т.1, с. 414; 71, т.1, с. 491]. Мухаммад Гиёсиддин, упомянув этот лексический элемент в формах *ёздан* / *ёзидан*, объяснил его в значении «дастдарозӣ кардан ва ба касди коре даст дароз кардан ва болидан (протягивать руку, тянуться к чему-либо и гордиться)» [67, т.2, с. 409].

В тезкире Абдуррахмана Джами глагол *ёзидан* встречается всего один раз для выражения значения «болидан, ифтихор кардан (гордиться, быть гордым)»: *Ва чун хабари эшон, ки дар Мадинаи расул, салаллоху алайҳи васаллам, накл карданд, ба баъзе аз акобири Аҷам расид, ин иборат фармуд: «Ҳам он чо ёзед, ки аз он чо нозед»* [с. 492].

Анализируемая лексема в диалекте Матчи используется в следующих значениях: 1) даст дароз кардан (протягивать руку) [36, с. 21]: *Ту а-гар камтар ё-зӣ, ку йа-гун қот кам мешад. Агар ботат камтар ёз, ки ҳама дар ғами худаи-ай* (Палдорак); 2) болидан, ифтихор кардан (гордиться): *чор китоб хунда-йу ёзидай* (Пастигав).

Профессор А. Насриддин, исследуя лексику «Шамс-ул-луғот», отметил сохранение глагола *ёзидан* в вышеупомянутом значениях лишь в диалектах [20, с. 509].

Как зафиксировано в «Краткий словари говоров Бухары», в бухарском диалекте рассматриваемая лексема употребляется в форме *йозидан*, которая реализует пять различных значений [63, с. 115].

Примечательно, что анализируемая лексема сохранилась и в современных диалектных системах, и в отдельных новоиранских языках восточной группы, например активно используется в ягнобском языке в формах *yózta*, *yózna*, *yózak* в значении «дароз кардан, ёзондан (протянуть, растянуть)» [63, с. 115]. Автор «Фарҳанги ягнобӣ-тоҷикӣ», отмечая зафиксированность этого глагола в ягнобском языке, приводит его в форме *ёзак* в значениях: 1) ёзидан (вытянуться лёжа); 2) расидан, расидани даст ба ҷое (прибывать, достигать, притронуться): *Ман даст шамписи наёзҷӣ* [64, с. 81].

Баромадан является одним из многозначных глаголов из древнего наследия языка, использование которого составители словарей указывают в значении «гузаштан, гузаштани замон, сипарӣ шудан (проходить, проходить времени, истекать)» [70, т.1, с. 150; 78, т.3, с. 4488-4493; 61, с. 46].

Абдуррахман Джами использует в «Нафахот-уль-унс» глагол *баромадан* также в значении «сипарӣ шудан (истекать)» ба кор бурдааст: Як ҳафта *баромад*, амири Хуросон вайро бигирифт ва ба қалъаи Қалот бурд ва дар токе кард ва дар баровард, то он ҷо бирафт [с. 445]. Чун он дӯст муҳими худ кифоят кард ва муддате *баромад*, он маблағро нақд сохта, дар сурра кард ва ба вай бозфиристонд, Абулвалид қабул накард [с. 422].

Деххудо в «Лугатнаме» для выражения значения «гузаштан, гузаштани замон, сипарӣ шудан (проходить, проходить времени, истекать)» приводит множество примеров из наследия Дакики, Абушакура, Фирдоуси, Носира Хусрава, Низами, Саъди и другие [78, т.3, с. 4492], вследствие чего можно сделать вывод, что использование этого слова имеет почти тысячелетнюю историю. В данном лексическом источнике из стихов Абушакура цитируется следующий бейт:

Буто рӯзгоре *барояд* барин,

Кунам пеши ҳар касе туро офарин.

Необходимо отметить, что, хотя данный глагол не встречается для выражения вышеупомянутого значения в нормированной форме языка, он используется в диалекте Матчи: *А мурдани додо-и се-чор рӯз набурумада буд, ки туйи бача-и-а сар кард. Ман ҳами (н) моҳ набурумада устоҳоя ҳой меғум мебиёну кори шумоя тамум мекунан* (Ғувинд).

Глагол *баромадан* в южных таджикских диалектах используется для выражения семи значений. Составители «Словарь южных говоров таджикского языка» указывают его использование с параллелями

буромадан, бърромадан, бърромаан, бърумаан, бърумадан, бърмадан, но умалчивают о значении «сипарй шудан (истекать)» [69, с. 98].

Необходимо отметить, что анализируемый глагол в диалектах Тегерана распространен в формах *баромадан / варомадан* в значении «чудо шудан (отделяться)» [81].

Глагол *бош* был распространен в древнеиранском языке в форме **bāv-šya* [79, ч.1, с. 381]. Деххудо толкует значение данного глагола как «сукунат ё истикомат гузидан (поселиться или проживать)» [78, т.3, с. 4154]. М. Хасандуст, опираясь на другие лексические источники, толкует семантику *бош* «будан (быть)» [см.: 79, т.1, с. 381]. В произведениях Джами автор «Словарь произведений Джами» отмечает *бош* как глагол в форме повелительного наклонения [66, т.1, с. 123]. В предложениях «Нафахот-уль-унс» рассматриваемый глагол используется в значении, указанном А.Нуровым (Вайро гуфтам: «Ту тааччуб макун, ту ҳам ин чо бош, то ман баҳои вайро баёварам!» [с. 709] Пас гуфт: «Тобути маро дар он мавзеъ бинех ва мунтазир мебош, ки марде аз кӯх фуруд ояд, бо вай бар ман намоз гузор, он гоҳ мунтазир *бош*, то Худои таоло чӣ кунад!» [с. 663] Абухомиди Дӯстон бо рафиқе мерафт дар роҳе, он рафиқ гуфт: «Маро ин чо касе аст, ту ин чо *бош*, то даршавам ва силаи раҳм ба чо орам» [с. 368]), а также данный глагол используется в значении «сукунат ё истикомат гузидан (поселиться или проживать)»: Аз чумла, сухани Абубакри Сиддик барои фарзандашон Абдулло: «Эй писаракам, агар миёни арабҳо ягон рӯз ихтилофе афтад, ба он ғоре, ки дар он ману Паёмбари Худо будем, раву он чо *бош* ва бешак, рӯзии ту ба наздат бомдоду шабонгоҳ меояд» [с. 44]. Мавлоно фармудааст: «Бо вай ба Абардеҳ рав ва он чо бош, чандон ки вай Куръон ҳифз кунад» [с. 554].

В диалекте Матчи рассматриваемый глагол используется как глагол в форме повелительного наклонения: *Пи корат раву некӣ то умадани ман-а бо ҳаминҷи-ба бош!* [34, с. 52] *Ма дин-а гуфтудам-аш, то шаб-а да хунат бош* (Роғ).

В настоящее время лексема *бош* в южных диалектах таджикского языка выражает значение «шуданӣ, фарбеҳи бақувват (сильный, толстый и крепкий)»: *Бъсйор бош-ай-да, шъкъҳ-ъш дига шидай* [69, с. 93].

Исследователи диалекта Матчи А.Л. Хромов и Ф. Убайдов указывают на использование слова *бош* в составе словосочетания *хуни бош / хӯнӣ бош* для выражения значения «хонаи истикоматӣ, хонаи зану фарзанднишин (жилой дом, комната для проживания жены и детей)»: *А хуни бош табақ-у рикебаҳо-йа гиреду инҷи бийоред* (Рондж) [34, с. 52; 58, с. 162]. *Инҷи-йа хуни бош-аш мегун, бо рузи зимистун хоҳӣ нахоҳӣ чиркин мешад-дия* (Палдорак).

В данной главе диссертации рассматриваются лексические единицы *даромадан, кашидан, озмудан, нурсидан, истодан, рафтан, сазидан, бихӯрдан, молидан, тофтан*, а также показана специфика их сохранения в современных говорах.

2.3.1. Составные именные глаголы. Подобные лексические элементы также употребляются в рассматриваемом тезкире в нескольких значениях. В этом подразделе диссертации описано использование Абдуррахманом Джами составных именных глаголов, а также исследовано их сохранение в диалекте Матчи и в южных говорах: *лоф задан* в изучаемом произведении использован в значении «худситой кардан, худро бардурӯғ таъриф кардан, беҳуда изҳори фазлу зафармандӣ кардан (восхвалять себя, ложно хвалить себя, тщеславно выражать свои добродетели и триумфы)» [басе ба ту *лофҳо* задам с. 379], в этой же форме и значении этот глагол встречается в диалекте Матчи: *Да давраи раисиӣ дуз қулф-а шикаст-у мол-о-ӣи мардум-а путун бурда буд, бо имрӯз лоф мезанад. Биё бурвем, ки агар вай биёд то шаб-а худаи-а лоф мезанад* (Оббурдон).

В таком же порядке в «Нафахот-уль-унс» рассмотрен ряд составных именных глаголов, таких как *кадхудо шудан, даст гирифтан, хоб шудан, рост кардан, тела кардан* и раскрыта специфика их сохранения в диалекте Матчи и в южных говорах.

2.4. Лексические элементы, относящиеся к наречию. В этом разделе диссертации рассматриваются слова из изучаемого тезкире, относящиеся к наречию, которые сравниваются с диалектом Матчи и южными говорами. Большая часть этих слов сохранилась до наших дней без каких-либо изменений или с незначительными фонетическими изменениями. По нашим подсчетам, Абдуррахман Джами использовал слово *нав* в «Нафахот-уль-унс» один раз в значении «холо, ба тозагӣ, андак вақт пеш (сейчас, недавно, некоторое время назад)»:

Нав омадай, ки кофиреро бикӯшӣ,

Ғозӣ чу туй, равост кофир будан [с. 715].

Лексическая единица *нав* в современном языковом употреблении сохраняет полисемию, выражая в том числе значение «холо, ҳозир, акнун (сейчас, в настоящее время)» в южнотаджикских диалектах Кангурта, Дараи Мазора, Войдары, Лангара, Хичборака, Ярхаба, Кахдары, Навдонака, Ниёзбегиёна: *Нав ӣа хона-ра чордевол-ӣи кардем, ҳолӣ бонг-ӣи ҳуй* [69, с. 415].

А.Л. Хромов отмечал, что в диалекте Матчи это слово сохранилось с усилением гласной «а» в форме *нава* в значении «навакак (только что)» [58, с. 177]. Следует отметить, что новая форма *нава* не получила широкого распространения, однако сейчас жители Матчи широко используют форму *нав* для выражения значения «холо, ба тозагӣ, андак вақт пеш (сейчас, недавно, некоторое время назад)»: *Нав умада будам-ки туҳам расидӣ. Очат нав умадай ту раву ба қати бачайакои берун бозӣ кун* (Палдорак).

В диалекте Матчи также встречается форма *навакак* для выражения вышеуказанного значения: *Навакак аз мактаб бурафта буд, модараи сурогаи омад* (Виткон).

Анализируемое слово используется жителями Матчи в значении «камтачриба (неопытный): *И ҳолӣ навай, то йод гирифтаи-аи-а бояд тоқат кун-ӣ!* Устоҳои хунаи ҳамсоя нав будиан, кор-о-шун маъқул-ам наишуд (Оббурдон). Из данного положения следует, что в современных таджикских диалектах это слово приобрело новые семантические коннотации.

Третья глава исследования, озаглавленная **«Особенности заимствованной лексики из «Нафахот-уль-унс» в диалекте Матчи и в южных говорах»**, включает четыре раздела и четыре подраздела. В них последовательно анализируются: исторические пути проникновения заимствований, современное состояние лексики таджикских диалектов и проведён сравнительный анализ арабских заимствований (существительных, прилагательных, наречий и глаголов) из анализируемого произведения Абдуррахмана Джами с соответствующими формами в указанных диалектных моделях.

3.1. Вводные проблемы. В настоящем разделе даётся краткий аналитический обзор ключевых аспектов проникновения иноязычной лексики в словарный состав, изложены сведения об изучении подобных лексических элементов в таджикском языкознании, а также о степени изучения лексики на материалах современных таджикских диалектов.

3.2. Сравнительный анализ арабских слов. В процессе рассмотрения подобных лексических элементов, помимо акцентирования внимания на свойствах их устойчивости, а также с целью уточнения их принадлежности к конкретным частям речи проводится их классификация на следующие подгруппы.

3.2.1. Слова, относящиеся к существительным. Данные лексические элементы из рассматриваемого тезкире не идентичны по сохранившимся признакам в диалекте Матчи и в южных говорах: первая группа слов, сохранившаяся без изменений, употребляется так же, как и в прошлые времена, вторая группа – с частичным формальными изменениями; третья группа сохранила одно из старых значений; четвертая группа находится в обращении с новыми семантическими коннотациями.

Одна из лексем, относящаяся к имени существительному, выявленная в рассматриваемом тезкире, - это слово *арбада*. В доступных нам толковых словарях одно из значений этого слова определяется как «ситеза, чанчол, чангчӯй (распря, скандал, поджигатель войны)» [70, т.1, с. 80; 71, т.1, с. 74; 65, т.1, с. 38; 67, т.2, с. 64; 61, с. 32].

Упомянутая лексема в «Нафахот-уль-унс» толкуется в значении «ситеза, чанчол, чангчӯй; ғавғо (распря, скандал, поджигатель войны; шум, гам)» [с. 831]. Абдуррахман Джами всего один раз употребил слово *арбада* в этом значении при комментировании жизнедеятельности Лукмона Сарахси: Он дарвеш гуфт: «Охир, хештанро бо ёд мебояд дод». Лукмон гуфт: «Моро *арбада* мефармой ба даргоҳи Ҳақ» [с. 384].

Указанная лексема в диалекте Матчи используется без изменения формы и семантики [36, с. 21].

Если в настоящее время сопоставляемое слово используется в группе южных таджикских диалектов в том же значении, что и в произведении Джами (*Арбада накън*) [69, с. 47], то в другой группе слов – в говоре Хумдона каратегинской группы диалектов – оно выражает значение «низозъ, хархаша, ғавго (ссора, перебранка, шум)»: *Бин, ки арбада ай гъҷоҳай* [27, с. 59].

Необходимо сказать, что упомянутое слово встречается в речи таджиков Хардура Республики Узбекистан в форме *Ҷарбада* [51, с. 97].

Исследователь С.Дж. Саидова, рассуждая при анализе стилистических особенностей диалектизмов в художественной литературе о сохранении лексических элементов за счет языка классической литературы в современных таджикских диалектах (отмечено нами. – С.М.), указала на употребление *арбада* без каких-либо формальных и семантических изменений наряду с другими лексическими элементами [28, с. 48].

Указанная лексема встречается в лирике великих поэтов современной таджикской литературы – Лоика, Фарзоны и другие.:

...Қавму наҷодҳои титҳимехр зодай,
Моро барои *арбада*хо офаридай?! [5, с. 89]

Арбада бо ҳама дунё мекард,
Розҳо бо ҳама афлокаш буд. [2, т.1, с. 168].

Слово арабского происхождения *аврат* используется в «Нафахот-уль-унс» Абдурахмана Джами в ряде случаев для выражения значения «зан (женщина)»: Шайх Начмиддин дар Хоразм ваъз меғуфт ва модари Султон Муҳаммад *аврате* буд бағоят ҷамила, ба ваъзи Шайх Маҷдуддин меомад ва гоҳ-гоҳе ба зиёрати вай мерафт [с. 527]. Бистон ва қадре дӯшоб ва равған аз баққол бистон ва дар даст гир ва ба хона бар, ... бигӯй, то аз он гӯшт қалае созанд ва аз он равған ба дӯшоб ширинӣ кунанд ва ба он *аврат* ифтор кун... [с. 457]. Ҳазрати шайх ҷавоб дод ва фармуд, ки: «Чун азми саломӣ мо қардӣ, медонӣ, он *аврат* бо ту чӣ гуфт, фармон хоҳӣ бурд» [с. 457].

Анализируемое слово в указанном значении встречается в речи людей преклонного возраста в некоторых кишлаках Матчи: *Сеюм-ангӣ оилам бошад бисйор аврати бамаъне буд-у очаш баттол бурумуд. Аврат-о-йа ба дарвози ҳамсойа гуӣед дарон* (Ғувинд).

В речи представителей южных говоров слово *аврат* употребляется для выражения значения «зан (женщина)»: *Дъ мардак-у йа аврат мийумад, ҳамийо бьдастан* [69, с. 28].

Анализируемая лексема в южных и северных диалектах Куляба встречается также в вариантах *авратина* / *арватина* для выражения значений: 1) чинси зан (женский род); 2) занона (женский): *Да мо мардъм*

авратина йа мардина мегъреза, ҳарам мешина [22, с. 70; 69, с. 28]. Данное положение свидетельствует, что рассматриваемое слово сохранилось в некоторых диалектах южного наречия как в своем старом значении, так и с формальными изменениями.

Важно отметить, что в южных говорах таджикского языка это слово, помимо указанной выше семантики, употребляется также для выражения других значений.

Данное слово широко используется не только в некоторых современных таджикских говорах, но и встречается в диалекте таджиков Фархара в Афганистане «в значении «женщина», а также тех частей тела, которые женщина должна обязательно прикрывать» [22, с. 70].

Заимствованное слово *ҳавос* является одной из лексем, сохранившихся в современных таджикских диалектах как в его старой форме, так и с некоторыми изменениями формы. Авторы имеющихся словарей толкуют значение данного слова как «неру́хое, ки тавассути онҳо чизеро хис мекунанд ва дармеёбанд (силы, посредством которых чувствуют и находят вещи)» [67, т.1, с. 286-287; 65, т.2, с. 482; 61, с. 526-527]. Данное значение также указывается в «ФТЗТ» [71, т.2, с. 713].

В «Нафахот-уль-унс» Адуррахмана Джами семантика слова *ҳавос* толкуется в указанных в словарях значениях [с. 848], в анализируемом тезкире встречается редко и используется в следующем значении: *Ҳавоси ман аз кор меафтад, на гӯши ман мешунавад ва на чашми ман мебинад* [с. 560]. *Ва ҳикоят кардаанд аз асҳоби вай, ки: «Гуфтани вай ин қасидаро на бар қоидаи шуаро буд, балки оҳе вайро ҷазбае мерасид ва рӯзҳо, ҳафта ё даҳ рӯз камобеш аз ҳавоси худ ғоиб мешуд»* [с. 665].

Диалектолог Ф. Убайдов, размышляя о специфике использования данной лексемы в диалекте Матчи, отмечает следующее: «Матчинцы употребляют данное слово в своей речи, изменяя согласные «х», «в» на «к» и «м» (а также заменяя гласную «а» гласной «у» – С.М.) в форме *хумос*, но с прежним значением: *Йа ҳафта бозе ки хумос-аи нест-ай»* [34, с. 134]. *Вай йа беҳумосай дуруғ-а гуфтиш, худат мерафтий ҳазор бор бийа буд. Бечора пир шудийан, хумосишун не ҳаргап мегун* (Палдорак).

Из исследования указанного слова в речи представителей данного региона выявляется, что оно используется в форме *хамос*, при этом согласный «х» в первом слоге меняется на «к», а «в» - на «м» во втором слоге [75, с. 103]: *Ҳамсойи йа моҳ боз беҳамос хобанд як бор диданишун рав айбай*.

В настоящее время слово *ҳавос* сохранилось в старом значении и форме в речи населения Навдонака, относящейся к раштской группе южного диалекта: *Ҳоли ҳами сини барга рафтаесодам, ҳавос-ъм парешон* [69, с. 68].

Анализируемая лексема в диалекте Матчи подверглась внешним изменениям, а в южных диалектах таджикского языка сохранилась без трансформаций.

Также в диссертационном исследовании проанализированы слова *заифа, тирез, тамаъ, волида, ҳавос, мартаба, футур, салот, суффа*.

3.2.2. Лексические элементы, относящиеся к прилагательным и наречиям. В процессе исследования мы столкнулись с рядом лексем, относящихся к категории прилагательных и наречий, которые сохранились в диалекте Матчи и в южных говорах. Одной из анализируемых лексем является слово *ҳонис*. Джами использует его в изучаемом произведении при описании жизни шейха Муфарраджа в двух случаях в значениях, указанных в вышеперечисленных словарях: *Ва савганди ҳеч як ҳонис нашавад* [с. 715]. *Чун савганди ҳеч як ҳонис нашуда бошад?* [с. 715]

Данное слово сегодня используется в речи людей, говорящих на диалекте Нижней Матчи, в форме *хунис* для выражения значения «фидия қасами шикаста (искупление за нарушенную клятву)»: *Хунис-и қасам магамине, йа се руз руза гирам. Қасам хурдаги-йам, бо мам-ба мадор а гучо, ки, хунис-и қасам руза-пуза гирам* [34, с. 135]. *Хунис-и қасам-ат дусад сомонам те*.

М. Шукурзода также отметил использование данной лексической единицы в диалекте Матчи в форме *хунис* для выражения значения «гунаҳгор (виновный) (употребляется в отношении человека, нарушившего клятву. – С.М.)»: *Қасам хурам, хӯнис мегам, неке ки* [75, с. 112]. В данное время сравниваемое слово встречается в диалекте Матчи также как компонент фразеологической единицы в составе фразеологизма *қасами хунисӣ хӯрдан* (давать клятву).

Из анализа слова *ҳонис* следует, что в прошлом оно имело ограниченный спектр употребления, а в настоящее время сохранилось в диалекте Матчи с изменением звучания. Данное слово также встречается в произведениях современных литераторов в том же значении:

Шахсони шохисро нигар, як тӯда *ҳонисро* нигар,

Карнои шодӣ як тараф, нанги фасодӣ як тараф [5, с. 381].

Ряд лексических элементов в «Нафахот-уль-унс» остался неизменным. *Мазбут* - одно из таких слов. Это слово в «Нафахот-уль-унс» используется в значении «баста, маҳкам (закрытый, крепкий)» [с. 838]. В анализируемом тезкире Джами использовал его два раза: *Дар он чо ичозати худро ёфтам, бе тафовут магар бар ҳарфе чанд, бо вучуди он ки он хилват мазбут набуд ва дари он кушода мебуд* [с. 608].

Пожилые жители некоторых селений Матчи используют лексему *мазбут* без каких-либо изменений: *Да и суну сол мусафедам иқа мазбут мешуд-а? Ага мазбут намебуд кайҳо да и чули Дилварзин мемурд* (Имбеф).

3.3. Арабские лексические элементы – часть составных именных глаголов. Из сравнительно-исторического анализа заимствованных лексических элементов в «Нафахот-уль-унс» Абдулрахмана Джами с диалектом Матчи и с южными говорами

таджикского языка выявляется, что в них использовался ряд составных глаголов, именная часть которых образована от арабских слов.

В формировании данной группы составных именных глаголов, встречающихся в анализируемом тексте, значимую роль играют вспомогательные слова *кардан*, *шудан* и *гуфтан*. Именные компоненты подобных глаголов с точки зрения языковой принадлежности относятся к арабскому языку, иногда сохранившись с определенными изменениями. Вследствие этого мы решили разделить их на группы и рассмотреть присущие им особенности.

3.3.1. Составные именные глаголы с глаголом *кардан*.

Абдуррахман Джами использовал в «Нафахот-уль-унс» глагол *сиёсат кардан* в значении «сахтгирона рафтор кардан бо мақсади тарсонидан, ҳайбат намудан (действовать жестко с целью запугивания, внушения страха)»: Чун ба қозӣ расид, гуфт: «Эй қозӣ! Қадом Қазибулбонро ба ҳоким мебарӣ ва *сиёсат мекунӣ*?» [с. 645] Ва шайх вайро бихонд ва ба сабаби он ки изхори каромат карда буд, вайро *сиёсати* бисёр *кард* ва гуфт: «Ду шамшер дар як ғилоф намешояд, аз сухбати ман дур бош!» [с. 696]

В настоящее время *сиёсат кардан* используется в диалекте Матчи в значении «тарсонидан, ҳайбат кардан (действовать жестко с целью запугивания, внушения страха)». Диалектолог Ф. Убайдов также отмечает использование глагола *сиёсат кардан* в диалекте Нижней Матчи: *Э ин-а камакак сийосат кунед дам-аш-а мегирад. То сийосат-аш накардам, хап накард* [34, с. 141]. *Бобо унҳое бепарвойан сийосат-шун кунед. Вай-а то додо-ш сийосат-аш накунан аз ҳишики наматарсад* (Оббурдон).

Сопоставляемый глагол встречается в поэзии Лоика:

Худ батар аз кӯдакем, аммо чу солори чаҳон,

Кӯдакони хешро дӯғу *сиёсат мекунем* [5, с. 289].

Составной именной глагол *биҳил кардан* толкуется в имеющихся лексических источниках как «бахшидани чурм, авф кардани гуноҳ (простить преступление, прощать грех)» [70, т.1, с. 187-188; 71, т.1, с. 208; 61, с. 53]. М. Гиёсиддин поддерживает при комментировании лексической семантики *биҳил* указанное значение [67, т.1, с. 119].

Среди лексикографов существуют разногласия относительно языковой принадлежности именной части анализируемого глагола. Д. Наджот в составленном им словаре считает именную часть анализируемого глагола разговорной и умалчивает о его языковой принадлежности [65, т. 1, с. 93]. Но Рампури выводит языковое происхождения именной части этого глагола из арабского языка. Упомянутый ученый, опираясь на информацию из «Суроха» и «Комуса», выводит происхождение слова от лексемы **баҳил** (بَحِيل) из арабского языка и указывает его применение для выражения значения «тарккардашуда ва ба мурод гузошташуда (заброшенный и забытый); пер. муоф (авф кардашуда бахшидашуда (прощенный, помилованный) – С.М.» [67, т.1, с. 119]. Составители «Словарь таджикского языка», обозначая связь между

словами **биҳил** и **бахил**, признают его заимствованным из арабского языка [70, т.1, с. 187].

Данный глагол в «Нафахот-уль-унс» Абдуррахмана Джами пять раз использован в значении «бахшидани чурм, авф кардани гуноҳ (простить преступление, прощать грех)»: Рӯзе Ҳишом дар хоб рафта буд, чун бедор шуд, дид, ки дар зироати шахсе даромадааст ва мечарад, вайро пеши соҳиби зироат бурд ва гуфт, ки: «Вайро бистон, ки зироати ту хӯрдааст». Соҳиби зироат гуфт: «Ман туро *биҳил кардам*» [с. 318]. ... Саид Амири Кулолро фармуданд, ки: «Дар ҳаққи фарзандам Баҳоуддин тарбият ва шафқат дарег надорӣ ва туро *биҳил накунам*, агар таксир кунӣ» [с. 476]. Вайро аз падар бист ҳазор дирам мерос расида, аммо дар зиммаи қавме буд, эшонро гуфт: «Даҳ ҳазорро ба ман бидихед ва даҳи дигар ба шумо *биҳил кардам*» [с. 321].

Использование *биҳил кардан* в значении *фавқ* (верхняя часть) можно встретить в наследии предков, например в стихах Муаззи:

Кардам ҳаме чурмат биҳил,

Гарчи зи ғам куштӣ маро [70, т.1, с. 188].

Если М.Шукурзода в «Золотые слитки Зеравшана» отмечает использование глагола *биҳил кардан* в диалекте Матчи в форме *пиҳил кардан* для выражения значения «бахшидан, аз гуноҳи касе гузаштан (прощать, простить чью-то ошибку)» [75, с. 77], то Ф.Убайдов пишет следующее об использовании указанного глагола в говоре Нижней Матчи: «В говоре Нижней Матчи этот составной именной глагол (*биҳил кардан* – С.М.) сохранился до сих пор (для выражения классического значения, т.е. «бахшидани чурм, авф кардани гуноҳ (простить преступление, простить грех)». – С. М.), и его часто можно услышать в речи жителей этого региона: *Пеши а мурдан-ам биҳил-ам кунед, ки гур-ба хоб-ам барад. Биҳил-ам кунед, додар, ғазоб-тун додам*» [34, с. 140]. *Вайа а биҳил-аши кунам ба у коро-и.*

В настоящее время названный глагол используется в некоторых южных говорах в формах *пиҳил кардан*, *пъҳил кардан* для выражения старой семантики «бахшидан, авф намудан (простить, прощать)», а также для выражения понятия «розӣ шудан (согласиться)»: *Хайру баракат-а бӯта, пъҳил къ* (бахшидан, авф намудан (простить, прощать. – С.М.). *Нон-у намак-ът-а пъҳил къ* (розӣ шудан (согласиться) – С.М.), *ки мо мерем* [69, с. 485]. Из толкования, зафиксированного в этом словаре, выясняется, что сравниваемый глагол в южных говорах приобрел новые оттенки значения.

Глагол *пиҳил кардан* в передаче прежней семантики встречается в наследии современных поэтов, в том числе в стихах Лоика Шерали:

Ало модар, *пиҳил кун* шири покатро,

Ҳама сӯи Худо ноланд, ман сӯи ту менолам [5, с. 281].

Особое внимание в данном подразделе уделено лингвистической устойчивости составных глагольных конструкций, где наблюдается

сочетание арабской именной основы с таджикским глагольным элементом: *тамаъ кардан*, *чаҳд кардан*, *таманно кардан*, *хилват кардан*.

3.3.2. Составной именной глагол с глаголами *шудан* и *гуфтан*. В рассматриваемом тезкире использован ряд составных глаголов, именная часть которых арабского происхождения, и в диалекте Матчи и в южных таджикских говорах они сохранились с изменениями формы или без изменений. Одним из составных именных глаголов, сохранившихся без изменений, является глагол *осӣ шудан*. Деххудо считает одним из значений глагола *осӣ шудан* «гуноҳ кардан (грешить)» [78, т.10, с. 15664].

По нашим подсчетам, указанный глагол в произведении Абдуррахмана Джами «Нафахот-уль-унс» употребляется пять раз в значении «гунаҳкор шудан (стать грешником)»: Ва ҳар кӣ ба ислом муттасаф гардад, дар Худой осӣ нашавад ва агар *осӣ шавад*, эътизор кунад ва чун эътизор кунад, қабул афтад [с. 699]. Гуфт: «Офияти рӯз он аст, ки дар вай *осӣ нашавам*, Худойро, субҳона» [с. 99]. Гуфт: «Диле, ки Худои худро бишносад ва дар вай *осӣ шавад*» [с. 248].

Анализируемый глагол используется в настоящее время в диалекте Мастчи для выражения значения «гунаҳкор шудан (стать грешником)»: *Нун-а ти по накун, ки осӣ меш-ӣ. Одам тарафи одами калун ихел-ӣ намекунад, осӣ мешад* (Оббурдон).

В говорах Обигарма из раштской группы южного наречия глагол также используется в указанном значении: *Намаки вай-а хурдӣ, осӣ намешавӣ, ки ту омада, бо (боз) бо зани вай дастдарозӣ мекънӣ* [69, с. 454].

Из комментариев и пометок, включенных в «Словарь великих речи», выявляется, что глагол *осӣ шудан* в разговорной речи персоязычных жителей Ирана используется для выражения значения «аз таҳаммули чизе ё касе хаста шудан; ба танг омадан (уоставать терпеть что-то или кого-то; попасть в затруднительное положение): *Аз дасти ин баччаи нимучбӣ осӣ шудам* [77, т.5, с. 4947].

Холӣ шудан является составным именным глаголом, образованным из арабской и таджикской частей. Составители «Толковый словарь таджикского языка» толкуют указанный глагол в трех значениях: 1) 1) тихӣ шудани чое аз чизе (освободить место от чего-либо); 2) фориғ шудан (аз коре) (освободиться (от работы); 3) озод шудан, баромадан (аз кор) (освободиться, выйти (с работы) [71, ч.2, с. 445]. Деххудо в «Лагатнаме» зафиксировал пять значений этого глагола: 1) тихӣ шудан (освободиться); 2) хилват шудан (уединиться); 3) чудо шудан (отделиться); 4) танҳо шудан (быть одному); 5) раҳо шудан ва озод гаштан (освободиться) [78, т.6, с. 9390]. В словаре «Словарь великих речей» глагол *холӣ шудан* толкуется следующим образом: 1) ба сурати холӣ ва тихӣ даромадан (войти в состояние свободы); 2) маҷозан танҳо шудан (пер. быть одному); 3) маҷозан дур шудан (пер. отдаляться) [77, т.4, с. 2655].

Анализ, рассмотрение и сопоставление материала, включенного в лексические источники, приводят к выводу, что исследуемый глагол был одной из самых значимых и широкоупотребительных лексических единиц в произведениях персидско-таджикских классиков. Мы можем встретить его в первоначальном значении в произведениях поэтов эпохи Саманидов [78, ч.6, с. 9390].

В «Нафахот-уль-унс» Абдуррахмана Джами анализируемый глагол встречается в следующих значениях:

а) «тихй шудан (быть пустым)»: Ба он тичорат кунам ва суди онро бар фуқаро нафақа кунам ва гоҳе мегуфт: Абуабдуллоҳи Нибоҷӣ Юсуф ибни ал-Хусайнро гуфт: «Чаҳон аз содиқону ростон ҳолӣ шудааст, агар тавонӣ сидқро лозим гир дар чамаи аҳволи худ ва бидон, ки дар зумраи мардони ин роҳ дарнаёбӣ ва маротиби эшон наёбӣ, модом ки радди ҳамаи халоиқ наштавӣ» [с. 144];

б) «раҳо шудан ва озод гаштан (освободиться)»: Худои таоло иноят кард ва аз он халос шудам ва ҳамеша чашми он ҷавонро бар худ мебинам ва ҳаргиз аз шармандагии вай *холӣ нашуда* ва нахоҳам шуд, то ба он вақт, ки ба Худои таоло бирасам [с. 281].

В настоящее время в диалекте Матчи рассматриваемый глагол используется в том же значении, в котором его использовал Джами: *Вай то холӣ шудани косаи-а хурд* (Роғ). *Ман холӣ шудам ҳатман ба наздашон мерам* (Оббурдон). *Баъди абед камтар холӣ мешам ба ӣа бор пештун медаром* (Ревомутк).

В речи представителей данного региона указанный глагол также используется для выражения переносного значения «танҳо шудан (быть одиноким)»: *Бинед агар холӣ бошанд мо пештун дарем* (Пастигав).

Составители «ФГЧЗТ» отмечают использование указанного глагола в форме *холӣ ши́дан* для выражения значений: 1) холӣ (тихй) шудан (пустовать); 2) озод (сабукдӯш) шудан (аз мансаб) (освободиться от занимаемой должности); 3) зоидан, таваллуд кардан (родить): *У холӣ ши́д, ҳоли райис не. Зан-ӯи дина холӣ ши́д, дъхтар бъдай. Дул холӣ ши́д, гандъм бъдоз* [69, с. 677].

Знаменитый ирановед В.С. Расторгуева в своем словаре отмечает использование данного составного именного глагола в форме *холӣ шӯдāн* в диалекте Риштана: *Fārbeḷāton ḫolī šāwād tīīm* [56, с. 204].

3.4. Сравнение заимствованных слов из других языков. Одной из лексем, имеющих форму, характерную для языка порти, является слово *захра*, которое используется в анализируемом тезкире в значении «чуръат (смелость)»: ... ба гӯшаи масҷид рафтаам ва бихуспидам ва *захраи* он надоштам, ки ҳаракате кунам [с. 587]. Агар фармони ту будӣ, киро *захра* будӣ, ки номи ту бар забон рондӣ [с. 130].

Стоит отметить, что «... в настоящее время в таджикском языке и его диалектах, несмотря на их общее происхождение, употребляются

несколько лексем из языка порти, чуждые правилам и нормам произношения и написания таджикского языка» [7, с. 84].

В диалекте Матчи слово *захра* употребляется в значении «чуръат, далерй (смелость, храбрость)»: *Йа (к) захраш кунед, ҳвай тарсад* (Табушн).

В южных говорах лексемы *захрадор* / *зāрадор* используются для выражения значения «часур, бебок, нотарс, диловар, далер (смелый, бесстрашный, отважный, храбрый)» [69, с. 232]. *Захра* встречается в древней форме и значении в поэзии некоторых современных поэтов, к примеру у поэтессы Фарзоны:

Надорам *захра*, то гӯям видоят,

Қасам бар будани бемунтаҳоят [2, ч.1, с. 461].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1. ОСНОВНЫЕ НАУЧНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ДИССЕРТАЦИИ

Письменные источники разных жанров, относящиеся к прошлому и настоящему литературному наследию, играют значимую роль в отражении состояния языка. Не секрет, что в речи представителей различных таджикоязычных регионов сохранилась группа слов, которые отражают более чем тысячелетнюю самобытность языка. Современные диалектные системы демонстрируют двоякую картину сохранения архаической лексики: часть лексем сохраняется в неизменном виде, а другая подвергается некоторым фонетическим модификациям.

Проведенное исследование исконных иранских и заимствованных лексических единиц из «Нафахот-уль-унс» Абдуррахмана Джами в сопоставлении с диалектом Матчи и с южнотаджикскими говорами позволило сформулировать следующие ключевые выводы:

1. В современных диалектах таджикского языка одна группа архаизмов употребляется во всех их прежних значениях, при этом другая группа сохранилась для выражения одного из прежних значений. Иногда можно встретить их употребление в составе словосочетаний (**тирезии қад, тари машк**) [5-М].

2. При всём многообразии лексико-фразеологического состава литературного языка определенный лексический корпус из «Нафахот-уль-унс» обнаруживает преемственную связь с современным диалектом Матчи и с южными таджикскими говорами, демонстрируя характерные черты устойчивости: от полного сохранения исходных характеристик лексем до трансформаций на фонетическом и семантическом уровнях. Отдельные лексемы из данного памятника вошли в общедиалектный фонд современного таджикского языка, другая часть характерна для нескольких таджикских диалектов, а третья группа сохранилась лишь в речи населения юга Таджикистана или в составе двух-трех диалектов.

Несмотря на хождение в диалекте Матчи и в южных говорах, серия лексем распространена и в некоторых других диалектах таджикского

языка, и даже в диалектах жителей Ирана и Афганистана. Для подтверждения данного тезиса в качестве примера можно привести слова: **чоштгоҳ** (в форме *чошқаҳ*), **эзор**, **машк**, **бехост** (диалект Андарака), **пойтоба** (Самарканд); **охур** (Афганистан), **машк**, **батар** (Иран), **пушта** (Бухара) и десятки других лексем [3-М; 4-М]. В то же время группа лексем из анализируемого произведения наблюдается в ряде современных восточноиранских языков: к примеру в ягнобском (*нишеб* в форме **nīšīb / nēšéb / nēšép**); *охур* в форме **oxūr**; *тирез* в форме **tiríz**; *фардо* в формах **fīrōk / firunta / farōnta**) [3-М; 5-М].

3. Исконная и заимствованная лексика из тезкире Абдурахмана Джами, сохранившаяся в матчинском диалекте и в южнотаджикских говорах, представлена неравномерно: одни лексические единицы ограничены одним-двумя микроареалами, тогда как другие слова получили широкое распространение и представлены как в архаичной форме, так и в фонетических / сематически преобразованных вариантах [4-М].

4. Некоторые лексические элементы, встречающиеся в анализируемом произведении Джами, в прошлом имели ограниченную сферу употребления, поскольку они редко встречаются в трудах литератора и в других таджикских источниках.

5. Наряду с общераспространенными составными именными глаголами из «Нафахот-уль-унс», представленными в матчинском диалекте и в южнотаджикских говорах, существуют аналогичные глагольные конструкции, семантика которых сохраняет исключительно южнотаджикскую диалектную специфику, не встречаясь в подобном значении в других региональных вариантах (**кадхудо шудан**).

6. Группа исконных лексем, встречающихся в исследуемом тезкире, наблюдается в диалекте Матчи и в южных говорах одновременно и в виде отдельных слов, и в составе пословиц (*Патаку пайтобаи касе шудан. Аз охури баланд алаф хӯрдан. Тирез ҳаф тахта будан*). Некоторые из заимствованных слов в указанном тезкире употребляются как по отдельности, так и в составе фразеологических единиц, сохранившись в их первоначальном виде в диалекте Матчи.

7. Некоторые лексемы, встречающиеся в тезкире Абдурахмана Джами, в ходе их употребления в диалекте Матчи в настоящее время приобрели синонимы.

8. Значительная часть лексических элементов иранского происхождения и заимствований, имеющих в «Нафахот-уль-унс», в современных таджикских диалектах визуально трансформировалась, а небольшая часть употребляется в повседневной речи без каких-либо изменений. Иногда встречаются случаи, когда слово, употребляемое в диалекте Матчи в его старой форме и значении, в южных говорах таджикского языка употребляется с явными изменениями.

9. Значительный пласт лексики (как исконной, так и заимствованной), используемой в тезкире Абдуррахмана Джами, сохранился в современном диалекте Матчи в моновариативной форме, тогда как в южных таджикских говорах эти же слова представлены в нескольких фонетических и морфологических вариантах.

10. В языке «Нафахот-уль-унс» некоторые слова употребляются одновременно и в нормативной, и в разговорной форме, при этом разговорная форма является доминирующей с точки зрения сферы употребления.

11. Некоторые архаичные глаголы имеют в таджикском литературном языке ограниченную сферу употребления или вообще не используются, но сохранили свое древнее происхождение в составе диалекта Матчи и в южных говорах таджикского языка [4-М].

12. Отдельные лексемы, зафиксированные в тезкире Абдуррахмана Джами, устойчиво сохраняются в живом употреблении в южных таджикских диалектах как в их старой форме, так и с изменениями в форме, в то время как другая часть сохранилась в прежнем старом значении в диалекте Матчи, но в речи населения юга Таджикистана претерпела семантические изменения [5-М].

13. В рассматриваемом тезкире арабские заимствования в количественном аспекте преобладают над заимствованиями из других языков (язык порти, турецкий язык), что свидетельствует о древних и тесных связях наших предков с арабами.

14. Часть лексем из «Нафахот-уль-унс» Абдуррахмана Джами сегодня используется в речи людей в составе сложных слов или используется в сочетании с составными именными глаголами.

15. Глагольная система, представленная в исследуемом литературном памятнике и сохранившаяся в настоящее время в таджикских говорах, характеризуется структурным разнообразием, при этом доминируют составные именные глаголы, сохранившие ряд древних специфических особенностей [1-М].

Глаголы в произведении Абдуррахмана Джами используются для выражения более широкого ряда значений по сравнению с другими частями речи, и сегодня они сохранились в таджикских говорах с одним или несколькими древними значениями.

II. РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ПРИМЕНЕНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

На основе сравнительного изучения языка «Нафахот-уль-унс» Абдуррахмана Джами с диалектом Матчи и с южными говорами таджикского языка предлагаются следующие рекомендации:

1. Теоретические положения, рассмотренные в диссертации, в целях комплексного изучения древней формы языка могут быть включены в учебные программы высших учебных заведений как учебная дисциплина

по выбору студентов в системе подготовки обучающихся уровня бакалавриата и магистратуры.

2. Результаты исследования могут быть использованы для дополнения научных работ по истории языка, лексикологии, фразеологии, диалектологии, а также при разработке учебных пособий и учебников по архаизмам таджикских диалектов.

3. Результаты, полученные при изучении темы, могут быть использованы при разработке и переиздании словаря наследия Джами, а также при составлении толкового и этимологического словарей.

4. Фактологический материал, полученный в результате анализа исконных и заимствованных элементов из «Нафахот-уль-унс» и их сохранившихся признаков в диалекте Матчи и в южных говорах, может быть использован при составлении комплекса упражнений по диалектологии. Для надлежащего преподавания этого раздела языкознания необходимо разработать сборник, включающий лексические элементы из наследия прошлых эпох.

5. На основе материалов из древних источников таджикского языка актуальна разработка и дополнение словаря архаизмов современных таджикских диалектов.

6. Материал, полученный в ходе сравнительного анализа «Нафахот-уль-унс» с диалектами Матчи и с говорами населения юга Таджикистана, может быть использован при преподавании дисциплин, касающихся таджикского литературного языка (раздел “Лексикология”), истории таджикского языка и литературы, истории таджикского литературного языка, современной и исторической диалектологии.

СПИСОК ИССЛЕДОВАННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

I. ИСТОЧНИКИ

1. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ (Ахтарони адаб) [Матн]. Таҳияи матн ва луғату тавзеҳот аз Худой Шарифов ва Абдушукур Абдусатторов. Чопи дувум. Ҷ. 2. – Душанбе: Адиб, 2019. – 480 с.
2. Фарзона. Ҳама гул, ҳама тарона [Матн] / Фарзона. Ҷ. 1. – Хучанд: Хуросон, 2014. – 504 с.; ҷ. 2. – Хучанд: Хуросон, 2014. – 500 с.
3. Хучандӣ, Ф. Девон (панҷсад ғазали дилангез) [Матн] / Ф. Хучандӣ. – Хучанд: Хуросон, 2014. – 540 с.
4. Ҷомӣ, А. Нафахот-ул-унс мин ҳазарот-ил-қудс [Матн] / А. Ҷомӣ. Таҳиягарони матн, муаллифи муқаддима ва феҳристҳо М. Оқилова, Б. Мирсаидов. Зери назари академик Н. Салимов. – Душанбе, 2013. – 865 с.
5. Шералӣ, Л. Куллиёт [Матн] / Л. Шералӣ. Ҷ. 1. – Душанбе: Адиб, 2008. – 560 с.

II. НАУЧНОЕ СОЧЕНЕНИЕ

А. На таджикском языке

6. Абдуллоев, Р. Як манбаи пураарзиши «Нафахот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] // Маводи ҷамъиши байналмилалии «Ҷойгоҳи Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ дар муколамаи фарҳангҳо» / Р. Абдуллоев. – Хучанд: Нури маърифат, 2014. – С.14-21.
7. Азимова, У.А. Таҳлили муқоисавӣ-таърихӣ лексика ва фразеологияи «Таърихи Байҳақӣ» бо лаҳҷаҳои муосири шимолӣ ва ҷанубии тоҷикӣ: дисс. ном. илмҳои филол: 10.02.20 [Матн] / У.А. Азимова. – Хучанд, 2020. – 170 с.
8. Афсаҳзод, А. Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ – адиб ва мутафаккири номӣ (нашри дувуми таҳеҳу такмилёфта) [Матн] / А. Афсаҳзод. – Душанбе: Адиб, 2014. – 464 с.
9. Афсаҳзод, А. Ҷомӣ – адиб ва мутафаккир [Матн] / А. Афсаҳзод. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 384 с.
10. Забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]. Мухаррири махсус Ш. Рустамов. Қисми 1. Лексикология. Фонетика. Морфология. – Душанбе: Маориф, 1982. – 461 с.; қисми 2. Синтаксис. – Душанбе: Маориф, 1995. – 336 с.
11. Исмоилов, Ш. Лексикаи лаҳҷаи водии Рашт [Матн] / Ш. Исмоилов. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 334 с.
12. Исрофилниё, Ш. Ҷомӣ ва суннати ғазалсароии адаби форсии тоҷикӣ (таҳлили муқоисавии се ғазал аз дидгоҳи нақди формалистӣ) [Матн] // Маводи конференсияи илмӣ-амалии байналмилалии «Мавлоно Абдуррахмони Ҷомӣ ва марҳилаи рушди илму адаби тоҷику форс дар асри XV» (Душанбе, 20-уми сентябри соли 2014) / Ш. Исрофилниё. – Душанбе: Баҳманрӯд, 2014. – С.6-13.
13. Карамшоев, Д. Муносибати Ҷомӣ ба забон [Матн] // Абдурахмони Ҷомӣ (маҷмуаи материалҳои ҷашни 550-солагӣ) / Д. Карамшоев. – Душанбе: Дониш, 1973. – С.127-143.
14. Курғанов, З.Д. Таҳқиқи муқоисавӣ-таърихӣ унсурҳои ёвари сервализаи осори садаҳои X-XIII бо даврони муосир: дисс. док. илмҳои филол: 10.02.20 [Матн] / З.Д. Курғанов. – Хучанд, 2024. – 343 с.
15. Курбонов, С.Ҷ. Таҳқиқи муқоисавии калимаҳои ҳоси шева дар лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ: дисс. док. илмҳои филол: 10.02.01 [Матн] / С.Ҷ. Курбонов. – Душанбе, 2023. – 439 с.
16. Қўрғонов, З. Тобишҳои маъноии вожаҳо ва қолабҳои кӯҳани баён дар «Нафахот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] // Маводи ҷамъиши байналмилалии «Ҷойгоҳи Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ дар муколамаи фарҳангҳо» (Хучанд, 3-4-уми ноябри соли 2014) / З. Қўрғонов. – Хучанд: Нури маърифат, 2014. – С.189-193.
17. Маҳмадҷонов, О.О. Бозтоби номвожаҳои субстратӣ дар осори Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] // Паёми Донишқадаи забонҳо. Силсилаи

- илмҳои филологӣ, педагогӣ, таърих ва фалсафа / О.О. Маҳмадҷонов, Б.А. Қудратова. – Душанбе, 2018. – №4 (32). – С. 3-9.
18. Мачидова, С.Қ. Силсилаи маонии калимоти пурмаъноӣ газалиёти Абдурахмони Ҷомӣ. Монография [Матн] / С.Қ. Мачидова. – Самарқанд, 2021. – 224 с.
 19. Мухторӣ, Қ. Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ [Матн] / Қ. Мухторӣ. – Душанбе: Деваштиҷ, 2006. – 130 с.
 20. Насриддин, А. Фарҳанги тафсирии «Шамс-ул-луғот» (сарчашмаҳо, лексика, хусусиятҳои лексикографӣ) [Матн] / А. Насриддин // Куллииётҳои осор (Дар ҳафт мучаллад). Ҷ. 5. – Хучанд: Ношир, 2013. – С.417-582.
 21. Неменова, Р.Л. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ (фонетика, лексика) [Матн] / Р.Л. Неменова, Ғ. Ҷӯраев. Таҳти назар ва таҳрири умумии В.С. Расторгуева. Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1980. – 331 с.
 22. Носирӣ, Б.Н. Вижагиҳои луғавию маъноии ғӯйиши Фарҳори Афғонистон ва муносибати он ба ғӯйишҳои ҷанубию шимолии Кӯлоб: дисс. док. аз ғӯйи ихтисос (доктори фалсафа (PhD)): 6D021003 [Матн] / Б.Н. Носирӣ. – Душанбе, 2022. – 188 с.
 23. Носиров, С. Мавқеи вожаҳои классикӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ [Матн] // Аҳбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ) / С. Носиров. – Душанбе, 2019. – № 3 (256). – С.154-159.
 24. Одинаев, А. Таносуби забони ашъори Рӯдакӣ бо лаҳҷаи садаи миёнаи Мастҷох [Матн] // Оинадори ҳусни сухан / А. Одинаев. – Хучанд: Нури маърифат, 2015. – С.245-248.
 25. Раҳимов, А.И. Таҳқиқи муқоисавии унсурҳои луғавии мовароуннаҳрии «Ғиёс-ул-луғот» бо лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ: дисс. ном. илмҳои филол: 10.02.00 [Матн] / А.И. Раҳимов. – Хучанд, 2022. – 161 с.
 26. Раҳмон, Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон. Китоби I. Ба сӯйи пояндагӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с.; Китоби II. Забон ва замон. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432 с.
 27. Раҷабов, А.А. Хусусиятҳои овой ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ: дисс. ном. илмҳои филол: 10.02.01 [Матн] / А.А. Раҷабов. – Душанбе, 2021. – 177 с.
 28. Саидова, Ҷ.С. Диалектизмҳо ва хусусияти услубии онҳо дар адабиёти бадеӣ (дар асоси маводи осори Абдулҳамид Самад): дисс. ном. илмҳои филол: 10.02.01 [Матн] / Ҷ.С. Саидова. – Душанбе, 2019. – 176 с.
 29. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 310 с.
 30. Саймиддинов, Д. Бархе аз вожаҳои куҳан дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] // Паҷуҳишҳои забоншиносӣ / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Шарқи озод, 2013. – С.37-52.

31. Самадов, Р. Робитаи забонии «Девони кабир»-и Ҷалолиддини Балхӣ бо ғӯишҳои муосири тоҷикӣ [Матн] // Паёми Суғд / Р. Самадов. – Хучанд, 2017. – №7. – С.92-96.
32. Самадов, Р. Иртиботи шеърӣ Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ бо шеваҳои ҷанубии тоҷикӣ (дар мисоли рубоӣҳои Мавлоно) [Матн // Зарбдор / Р. Самадов. 2019. – №15 (4527). – С.4.
33. Султон, М.Ҳ. Назаре ба «Таърихи Бухоро» [Матн] // Мушкилоти забони илм / М.Ҳ. Султон. – Душанбе: Пайванд, 2006. – С.17-23.
34. Убайдов, Ф.А. Вожаҳои асли ва иқтибосии даврони куҳани забони тоҷикӣ дар лаҳҷаи Мастҷоҳ (дар асоси маводи зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ): дисс. ном. илмҳои филол: 10.02.22 [Матн] / Ф.А. Убайдов. – Хучанд, 2012. – 172 с.
35. Убайдов, Ф. Унсурҳои шевагӣ дар «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомии Ғанҷавӣ [Матн] // Илм ва ҳаёт (маҷаллаи илмӣ-оммавӣ) / Ф. Убайдов. – Душанбе, 2015. – №4. – С.15-18.
36. Убайдов, Ф. Иртиботи лексикаи лаҳҷаи Масҷо бо забони осори Саъдии Шерозӣ [Матн] / Ф. Убайдов // Пайванди пажӯҳиш. – Хучанд: Ношир, 2021. – С.14-22.
37. Фозилов, Д.Ф. Хусусиятҳои лексикӣ «Сафарнома»-и Носири Хусрав [Матн / Д.Ф. Фозилов. – Душанбе, 2013. – 170 с.
38. Хоркашев, С. Баррасии лингвистии ғӯрӯҳҳои мавзӯии таркиби луғаи лаҳҷа [Матн / С. Хоркашев. – Душанбе: Маориф, 2014. – 234 с.
39. Ҳасанзода, А.А. Иртиботи забони ашъорӣ як шоири ситоишкунандаи хунари қарни XVII дар ғӯишҳои ҳозираи тоҷикӣ [Матн] // Паёми Донишқадаи омӯзгорӣ / А.А. Ҳасанзода. – Душанбе, 2019. – №6 (83). – С.21-30.
40. Ҳасанзода А.А. Вижагиҳои пайдормонии аносири луғавии «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дар ғӯишҳои муосири тоҷикӣ [Матн] // Аҳбори ДДҲБСТ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ) / А.А. Ҳасанзода. – Хучанд, 2020. – №3 (84). – С.85-105.
41. Ҳасанзода, А. Сурати дигари забони аслии куҳан [Матн] / А. Ҳасанзода. – Хучанд: Ношир, 2024. – 340 с.
42. Ҳасанов, А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳвии осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). Монография [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 253 с.
43. Ҳасанов, А. Лаҳҷашиносии таърихӣ [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд: Меъроҷ, 2014. – 176 с.
44. Ҳасанов, А. Таҳаввули таърихӣ вожаҳои тоҷикӣ [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд: Ношир, 2017. – 276 с.
45. Ҷумъаев, М. Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ дар «Нафахот-ул-унс» ва «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] / М.О. Ҷумъаев. – Душанбе: Матбаа, 2022. – 160 с.

46. Чумъев, М. Хусусиятҳои лексикӣ ва иқтибосоти арабӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] / М.О. Чумъев. – Душанбе: Матбаа, 2022. – 192 с.
47. Ҷӯраев, Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ [Матн] / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе, 2017. – 320 с.
48. Ҷӯраева, С. Муродифот дар ашъори Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] / С. Ҷӯраева. – Хучанд, 2011. – 172 с.
49. Шодиев, Р.А. Пажӯҳиши этнолингвистии гӯйишҳои минтақаи Кӯлоб (таҳқиқи таърихӣ ва ҳамзамонӣ): дисс. док. илмҳои филол: 10.02.01 [Матн] / Р.А. Шодиев. – Душанбе, 2022. – 304 с.
50. Шохмирзо, Х. Сурмаи дил [Матн] / Х. Шохмирзо, Ш. Шохмансур. – Хучанд, 1997. – 184 с.
51. Эшнӣёзов, М. Шеваи ҳардурӣ [Матн] / М. Эшнӣёзов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 232 с.
52. Эшнӣёзов, М. Диалектологияи тоҷик. Дастури таълимӣ [Матн] / М. Эшнӣёзов. Дар зери таҳрири Д.Т. Тоҷиев. Қисми 1. – Душанбе, 1977. – 114 с.

Б. На русском языке

53. Алиев, Б.Т. Глагольная лексика в «Гаршасбнаме» Асадии Туси: автореф. Дис... Канд. Филол. Наук [Текст] / Б.Т. Алиев. – Душанбе, 1999. – 24 с.
54. Гулназарова, Ж.Б. Семантика глагола в таджикском литературном языке (на примере художественного наследия Абдурахмана Джами): дис. Докт. Фил. Наук [Текст] / Ж.Б. Гулназарова. – Душанбе, 2020. – 376 с.
55. Капранов, В.А. К вопросу о воззрениях Джами на язык [Текст] / В.А. Капранов // Абдурахмони Ҷомӣ. Маҷмуаи мақолаҳо. Замони зиндагӣ, ҳаёт ва эҷодиёт. – Душанбе: Ирфон, 1965. – С.105-117.
56. Расторгуева, В.С. Очерки по таджикской диалектологии [Текст] / В.С. Расторгуева. Выпуск 5. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 250 с.
57. Розенфельд, А.З. Ванджские говоры таджикского языка [Текст] / А.З. Розенфельд. – Л.: 1964. – 147 с.
58. Хромов, А.Л. Говоры таджиков Матчинского района [Текст] / А.Л. Хромов. – Душанбе, 1962. – 250 с.

В. Персидский письменностью

59. Зумуррадиён, Р. Баррасии гӯиши Қойин [Матн] / Р. Зумуррадиён. – Техрон, 1368. – 209 с.
60. Султон, М.Ҳ. Аз зикри ҷамили Саъдӣ то шахди каломи Ҷомӣ [Матн] // Рӯдакӣ. Виҷаномии Абдурахмони Ҷомӣ (фаслномаи адабӣ-фарҳангӣ) / М.Ҳ. Султон. – Душанбе, 2014. № 42-43. – С.125-136.

III. СЛОВАРИ

А. На таджикском языке

61. Айнӣ, С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷикӣ [Матн] / С. Айнӣ // Куллийёт. Ҷ. 12. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 563 с.

62. Балёй, Т.А. Сурмаи Сулаймонӣ [Матн] / Т.А. Балёй. Фароҳамоварандаи матн, муаллифи пешгуфтор, ҳавошӣ, тавзеҳот, феҳрист ва мақола Ф. Ғиёсова. – Хучанд: Нури маърифат, 2006. – 468 с.
63. Маҳмудов, М. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро [Матн] / М. Маҳмудов, Б. Бердиев. – Душанбе: Дониш, 1989. – 280 с.
64. Мирзозода, С. Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ [Матн] / С. Мирзозода. – Душанбе: Анҷумани Деваштич, 2008. – 279 с.
65. Начот, Д. Фарҳанги Доро (луғатномаи барҷидаи тасвирӣ ва решашинохтӣ) [Матн] / Д. Начот. Ҷ. 1. – Душанбе, 2021. – 658 с.; ҷ. 2. – Душанбе, 2021. – 698 с.
66. Нуров, А. Фарҳанги осори Ҷомӣ [Матн] / А. Нуров. Ҷ. 1. – Душанбе, 1983. – 536 с.; ҷ. 2. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ энциклопедияи советии тоҷик, 1984. – 608 с.
67. Ромпурӣ, М.Ғ. Ғиёс-ул-луғот [Матн] / М.Ғ. Ромпурӣ. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров. Ҷ. 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.; ҷ. 2. – Душанбе: Адиб, 1988. – 416 с.
68. Ёзбеков, С. Воҷаномии гуиши Андарак [Матн] / С. Ёзбеков. – Хучанд: Ношир, 2020. – 200 с.
69. Фарҳанги гуишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ (такмил ва тасҳеҳ) [Матн]. Мураттибон: М.Маҳмудов, Ғ.Ҷӯраев, Б.Бердиев. – Душанбе, 2017. – 842 с.
70. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX) [Матн]. Ҷ. 1. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 952 с.; ҷ. 2. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 948 с.
71. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ [Матн]. Ҷ. 1. – Душанбе: Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008. – 950 с.; ҷ. 2. – Душанбе: Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008. – 945 с.
72. Фаҳри Қаввос. Фарҳанги Қаввос [Матн] / Фаҳри Қаввос. Фароҳамоварандагони матн, муаллифони пешгуфтор, тавзеҳот ва феҳристҳо М. Хоҷаева ва С. Саидов. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 292 с.
73. Ҳасанзода, А. Фарҳанги вожаҳои куҳанбунёди гуишҳои муосири тоҷикӣ [Матн] / А. Ҳасанзода, М. Олимҷонов. – Хучанд: Ношир, 2024. – 176 с.
74. Ҷӯраев, Ғ. Луғати мунтахаби калимаҳои ҳоси шева [Матн] / Ғ. Ҷӯраев, М. Маҳмудов, С. Курбонов. – Душанбе: Эр-граф, 2017. – 128 с.
75. Шукурзода, М. Заррезаҳои Зарафшон (фарҳанги мухтасари гуиши мастҷоҳиён) [Матн] / М. Шукурзода. Мухаррири масъул Т. Хоҷазод. – Душанбе, 2020. – 157 с.

Б. На русском языке

76. Андреев, М.С. Ягнобские тексты [Текст] / М.С. Андреев, Е.М. Пещерева. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 392 с.

В. Персидский письменностью

77. Анварӣ, Ҳ. Фарҳанги бузурги суҳан [Матн] / Ҳ. Анварӣ. Ҷ. 1. – 699 с.; ҷ. 2. – 1543 с.; ҷ. 3. – 2611 с.; ҷ. 4. – 3795 с.; ҷ. 5. – 5139 с.; ҷ. 6. – 6329 с.; ҷ. 7. – 7595 с.; ҷ. 8. – 8592 с. – Техрон: Китобхонаи миллии Эрон, 1382.
78. Деххудо, А. Луғатнома [Матн] / А. Деххудо. Ҷ. 1. – 1599 с.; ҷ. 2. – 3199; ҷ. 3. – 4800 с.; ҷ. 4. – 6399 с.; ҷ. 5. – 7999 с.; ҷ. 6. – 9600 с.; ҷ. 7. – 11199; ҷ. 8. – 12799 с.; ҷ. 9. – 14464 с.; ҷ. 10. – 16125 с.; ҷ. 11. – 17792; ҷ. 12. – 19456 с.; ҷ. 13. – 21120 с. – Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1377.
79. Ҳасандӯст, М. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ [Матн] / М. Ҳасандӯст. Ҷ. 1, 1383. – 451 с.; ҷ. 2, 1393. – 587 – 1410 с.; ҷ. 3, 1393. – 1411 – 2080 с.; ҷ. 4. – 2081 – 2955 с. – Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ, 1393.

IV. СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ

80. [Манобеи электронӣ] – низомӣ дастрасӣ:
https://journals.ut.ac.ir/article_28162_fddb1859a498d63251ba396b999419cf.pdf (санаи мурочиат: 12.01.2023)
81. [Манобеи электронӣ] – низомӣ дастрасӣ:
<https://www.vajehyab.com/?q=%D8%A8%D8%B1%D8%A2%D9%85%D8%AF%D9%86&f=dialect> (санаи мурочиат: 12.10.2022)

СПИСОК НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ

А. Статьи, опубликованные в рецензируемых изданиях из списка изданий Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан и Высшей аттестационной комиссии Минобрнауки Российской Федерации

- [1-М]. Сафарзода, М.Б. Муқоисаи чанд феъли таркибии як асари асримиёнагӣ бо ғӯишҳои муосири тоҷикӣ [Текст] // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава (серия гуманитарных и экономических наук). Часть 2 / М.Б. Сафарзода. – Бохтар, 2022. – №1/4 (104). – С.35-39.
- [2-М]. Сафарзода, М.Б. Робитаи забони «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ бо ғӯишҳои муосири тоҷикӣ [Текст] // Вестник Педагогического университета / М.Б. Сафарзода. – Душанбе, 2022. – №4 (99). – С.139-143.
- [3-М]. Сафарзода, М. Таҳлили қиёсӣ-таърихӣ «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ бо лаҳҷаҳои тоҷикӣ (гузориши масъала дар заминаи чанд вожаи марбут ба исм) [Текст] // Филология. Научный журнал Института языка и литературы имени А.Рудаки Национальной академии наук Таджикистана/ М. Сафарзода. – Душанбе, 2023. – №1. – С.46-55.
- [4-М]. Сафарзода, М.Б. Забони «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ ва ғӯишҳои муосири тоҷикӣ (гузориши масъала дар заминаи чанд вожаи марбут ба феъл) [Текст] // Вестник Национального университета

Таджикистана (раздел филологических наук) / М.Б. Сафарзода. – Душанбе, 2023. – №2. – С.88-93.

[5-М]. Сафарзода, М. Муқоисаи баъзе вожаҳои «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдуррахмони Ҷомӣ бо ғӯишҳои марказӣ ва ҷанубии тоҷикӣ (баррасии муқаддамотӣ) [Текст] // Вестник ТГУПБП (серия гуманитарных наук) / М. Сафарзода. – Худжанд, 2024. – №1 (98). – С.92-98 (в соавторстве с профессором Т. Ваххобовым).

Б. Статьи, опубликованные в других научных изданиях и с сборниках

[6-М]. Сафарзода, М.Б. Таносуби «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ бо ғӯишҳои муосири тоҷикӣ (дар асоси феълҳо) [Текст] // Endless light in science (международный научно-практический журнал) / М.Б. Сафарзода. – Алматы, 2023. – С.405-411.

[7-М]. Сафарзода, М. Таҳқиқи чор феъли «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ дар ғӯишҳои тоҷикӣ [Текст] // Вестник Сугда / М. Сафарзода. – Худжанд, 2022. – №11 (321). – С.95-99.

[8-М]. Сафарзода, М. Баррасии қиёсии ҷанд феъли таркибии як асари асримиёнагӣ бо ғӯишҳои муосири тоҷикӣ [Текст] // Язык – достояние нации (Сборник статей Международной конференции «Развитие литературного таджикского языка в период независимости: трудности и перспективы». 22 июня 2022 года) / М. Сафарзода. – Душанбе, 2022. Часть 1. – С.246-251.

[9-М]. Сафарзода М.Б. Робитаи забонии «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ бо ғӯишҳои муосири тоҷикӣ [Текст] / Язык – столп поклонения (научный журнал) / М.Б. Сафарзода. – Душанбе, 2022. №13. – С.138-143.

[10-М]. Сафарзода, М.Б. Маҳфузии ҷанд феъли «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ дар ғӯишҳои муосири тоҷикӣ [Текст] // Забон дори, ҷаҳон дори (материалы Международной научно-практической конференции «Вклад Лидера нации в укрепление роли таджикского языка на международной арене», посвященной Международному дню родного языка, 35-летию Дня независимости Республики Таджикистан, 30—летию Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики и 70-летию профессора ТГУПБП, заслуженного деятеля Таджикистана Шокириёна Туграла Сироджзода. г. Худжанд, 10 марта 2023 года) / Сафарзода М.Б. – Худжанд: Ношир, 2023. – С.451-457.

АННОТАТСИЯ

кори илмий Сафарзода Муллоохун Бурхонӣ «Иртиботи забони «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдуррахмони Ҷомӣ бо гӯйишҳои муосири тоҷикӣ (лаҳҷаи Мастҷоҳ ва гӯйишҳои ҷанубӣ)» барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори фалсафа (PhD) – доктор аз рӯйи ихтисоси 6D020500 – Филология (6D020502 – Забони тоҷикӣ)

Калидвожаҳо: *Абдуррахмони Ҷомӣ, «Нафаҳот-ул-унс», иртиботи таърихи забон бо гӯйишҳои ҳозираи тоҷикӣ, лаҳҷаи Мастҷоҳ, гӯйишҳои ҷанубӣ, ҳиссаҳои нутқ, маънои куҳан, калимаҳои иқтибосӣ, дигаргунии маъноиву шаклӣ, осори ниёгон, фарҳангномаҳо, вижагиҳои маҳфузмониши вожаҳои куҳанбунёд*

Рисола ба таҳқиқи муқоисавии аносири луғавии эронияслу иқтибосии «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдуррахмони Ҷомӣ бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ бахшида шудааст. Ҳадафи меҳвари пажӯиш, пеш аз ҳама, нишон додани хусусиятҳои пойдормонии вожагони асли ва иқтибосии тазкираи Ҷомӣ дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва гӯйишҳои ҷанубӣ ба шумор меравад. Таҳлил нишон дод, ки як силсила вожагон бо сурату маънои куҳан, ҳиссаи дигар бо таҳаввулотӣ шаклу маъно, гурӯҳи севум бо як ё ду маънои қадимашон пойдор мондаанд. Сайъ гардидааст, ки омилҳои баъзан дар асари мавриди таҳқиқ, баъзан дар доираи гӯйишҳои ҳозираи тоҷикӣ бо чанд вариант истифода гардидани ин қабил вожаҳо нишон дода шавад. Дар рисола муайян карда шудааст, ки аносири луғавӣ ба чунин гунаҳо гоҳ маҳдудмаъно ва гоҳе сермаъно ва гоҳи дигар яке аз қаринаҳо дар баёни як маъно, варианти дигар барои ифодаи маънои дигар қорбаст гардидаанд. Соҳибрисола дар заминаи маводи фактологӣ кӯшиш кардааст, ки баъзан гурӯҳҳои луғавӣ-маъноии аносири луғавиро нишон диҳад, мансубияти забонӣ ва мансуб ба ҳиссаҳои нутқ будани қалмоти асли ва иқтибосиро дар «Нафаҳот-ул-унс» ва лаҳҷаи Мастҷоҳу гӯйишҳои ҷанубӣ муайян наояд, вижагиҳои бе ягон таҳаввулот ё бо тағйироти андаки зоҳирию маъноӣ қорбаст гардидани аносири луғавиро дар муҳовараи мардум ошкор созад, боқимонии хусусиятҳои қадим ва зуҳури тобишҳои нави маъноӣ дар иддае аз қалмаҳоро инъикос наояд. Таҳлили муқоисавии маводи забонии аз тазкираи мавриди таҳлил бадастомада муаллифро ба натиҷае расонидааст, ки аносири луғавӣ аз нигоҳи доираи қорбурд ҳамгун набуда, як қисмашон вусъати қорбурди хеле танг доранд ё аз доираи истифода берун мондаанд, ҳиссаи дигар дар аксари гӯйишҳои кунунӣ ё дар баъзе лаҳҷаҳо ҳифз шудаанд ва қисми севуми вожагон бошанд, дар гуфтори намояндагони мардуми ин ё он деҳа дучор меоянд.

Муаллифи кори илмӣ тавонистааст ошкор наояд, ки як қисми қалмаҳои дар тазкираи мавриди таҳқиқ бақоррафта алҳол дар қатори лаҳҷаи Мастҷоҳ ва гӯйишҳои ҷанубӣ қорбурд доштанишон ҳамчунин дар гуфтори тоҷикони бурунмарзӣ низ бе ҳеч тағйирот ё бо таҳаввулотӣ шаклу маъно қорбурд доранд.

Қалмаҳои мансуб ба феъл дар тазкираи мавриди баррасӣ нисбати дигар ҳиссаҳои нутқ барои баёни маъноҳои фаровон истифода гардида, аз миёни ин қабил маъноҳо имрӯз дар лаҳҷаҳо бо як ё чанд маънои собиқашон боқӣ мондаанд. Аз лиҳози теъдод феълҳои таркибии номӣ бартарӣ доранд.

Чунин қалмаҳои дар «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдуррахмони Ҷомӣ дучороянда ва дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва гӯйишҳои ҷанубӣ мураввач аз диди мансубияти забонияшон ҳамгун набуда, балки ҳиссаи зиёдашонро қалмоти иқтибосии арабӣ ва қисми андакашонро вомвожаҳои аз забонҳои дигар воридгардида ташкил медиҳанд.

АННОТАЦИЯ

к диссертационному исследованию Сафарзода Муллоохуна Бурхони «Связь языка «Нафахот-уль-унс» Абдуррахмана Джами с современными таджикскими диалектами (диалектом Матчи и южными говорами)» на соискание ученой степени доктора философии (PhD) – доктора по специальности 6D020500 – Филология (6D020502 – Таджикский язык)

Ключевые слова: *Абдуррахман Джами, «Нафахот-уль-унс», связь древнего языка с современными таджикскими диалектами, диалект Матчи, южные говоры, части речи, древнее значение, заимствованные слова, семантические и формальные изменения, наследие предков, словари, особенности сохранения архаизмов*

Диссертация посвящена сравнительному изучению лексических элементов иранского происхождения и заимствований, содержащихся в «Нафахот-уль-унс»-а Абдуррахмана Джами, с диалектом Матчи и с южными говорами таджикского языка. Основная цель исследования – прежде всего продемонстрировать особенности сохранения исконных и заимствованных лексем из тезкире Джами в диалекте Матчи и в южных говорах. Анализ показал, что ряд слов сохранился в старой форме и со старой семантикой, другая группа претерпела формальные и семантические изменения, третья группа слов сохранила только одно или два старых значения. Сделана попытка выявить факторы, объясняющие употребление подобных слов в нескольких вариантах: иногда в исследуемом произведении, а иногда – в современных таджикских диалектах. В диссертации определяется, что лексические элементы иногда используются в ограниченном значении, а иногда они многозначны, а в третьем случае одно из однокоренных слов используется для выражения одного значения, в то время как другой вариант используется для выражения другого значения. На основе фактологического материала предпринята попытка определить место лексико-семантических групп лексических элементов, выявить языковую и частеречную принадлежность исконных и заимствованных слов из «Нафахат-уль-унс» в диалекте Матчи и в южных говорах, показать особенности использования лексических элементов в народной речи без каких-либо изменений или с незначительными изменениями их внешнего вида и значения, отразить сохранность древних черт и появление новых семантических оттенков у ряда слов. Сравнительный анализ языкового материала, полученного из анализируемого тезкире, привел к выводу, что лексические элементы неоднородны по сфере употребления: часть из них имеет весьма узкую сферу употребления или вышла из употребления, другая часть сохранилась в большинстве современных диалектов или в некоторых говорах, а третья часть слов встречается в речи жителей того или иного села. Автору удалось выявить, что некоторые слова, используемые в исследуемом тезкире, в настоящее время употребляются в диалекте Матчи и в южных говорах, а также в речи таджиков, проживающих за рубежом.

Слова, относящиеся в рассматриваемом тезкире к глаголу, используются для выражения более широкого спектра значений по сравнению со словами других частей речи, и некоторые древние глаголы сохранились в современных диалектах с одним или несколькими прежними значениями. В аспекте численности преобладают составные именные глаголы. Подобные слова, встречающиеся в «Нафахат-уль-унс» Абдуррахмана Джами, а также в диалекте Матчи и в южных говорах, не являются однородными с точки зрения языковой принадлежности: большая часть из них являются арабскими заимствованиями, а небольшая часть слов заимствована из других языков.

ANNOTATION

for the Safarzoda Mulloohun Burkhani's scientific work «The relationship between of «Nafahot-ul-uns» by Abdurrahman Jami with modern Tajik dialects (Mastchoh and southern dialects)» claiming for scientific degree of Doctor of Philosophy (PhD) - Doctor in the Speciality 6D020500 – Philology (6D020502 – Tajik Language)

Keywords: *Abdurrahman Jami, «Nafahot-ul-uns», connection between the history of the language and current Tajik dialects, Mastchoh dialect, southern dialects, parts of speech, ancient meaning, quoted words, changes in meaning and form, works of ancestors, cultural records, preservation features of ancient words*

The thesis is devoted to the comparative study of the lexical elements of Iranias and quotations of «Nafahot-ul-uns» by Abdurrahman Jami with the Mastchoh dialect and the southern dialects of the Tajik language. The main objective of the research is, first of all, to show the characteristics of the durability of the original words and quotations of Jami's tazkira in the Mastchoh dialect and southern dialects. The analysis showed that one group of words with old forms and meanings, another group with changes in form and meaning, and the third group with one or two old meanings. An attempt has been made to show the reasons why such words are sometimes used in the work under investigation, sometimes within the scope of current Tajik dialects with several variants. In the thesis, it is determined that such lexical elements are sometimes limited in meaning and sometimes have a rich meaning, and sometimes one of the verbs is used to express one meaning, and another option is used to express another meaning. On the basis of factual material, the author has tried to show the lexical-semantic groups of lexical elements, to determine the linguistic affiliation and belonging to the parts of speech of the original and quoted words in «Nafahot-ul-uns» and the Mastchohu dialect of southern dialects, features without any evolution or use of lexical elements in the conversation with slight changes in appearance and meaning people reveal to reflect the remnants of ancient features and the appearance of new semantic shades in some words. The comparative analysis of the linguistic material obtained from the sample under analysis led the author to the conclusion that the lexical elements are not uniform in terms of the scope of use, some of them have a very narrow scope of use or are out of the scope of use, while the other part is preserved in most current dialects or in some dialects and the third part of the vocabulary is encountered in the speech of representatives of the people of this or that village. The author of the scientific work was able to reveal that some of the words used in the picture under investigation are currently used in the Mastchoh dialect and southern dialects, and are also used in the speech of Tajiks abroad without any changes or with changes in form and meaning. The words belonging to the verb in the discussion are used in relation to other parts of speech to express many meanings, and among such meanings, today in the dialects, one or more of their former meanings have remained. In terms of number, compound nominal verbs are considered to be the dominant. Such words encountered in «Nafahot-ul-uns» by Abdurrahman Jami and in Mastchoh dialect and southern dialects are not the same from the point of view of their language affiliation, but most of them are words derived from Arabic and a small part are vowels imported from other languages.